

प्रकाशक —

वेदमन्दिर, काँवरिया रोड, अहमदाबाद

स्वर्गीय भाई फूलशङ्कर सुन्दरलाल देसाई
ऐडवोकेट द्वारा वेदमन्दिर प्रकाशन विभाग में वद
तया दर्शन सम्बन्धी प्रकाशन के लिये सस्थापित
ट्रस्ट की ओर से उन्ही की पृष्ठ-स्मृति में प्रकाशित ।

(पुनर्मुद्रण सर्वेधिकरण मुरविना)

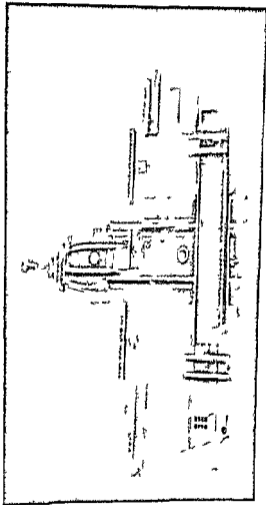
यह पुस्तक प्रकाशक और प्रेषक के
पाप से मिल सकेगी ।

मुद्रक,

श्री देवदत्त शास्त्री विद्याभारकर,
विरेश्वरानन्द वैदिक रिसर्च इन्स्टीट्यूट प्रैस,
साधु आश्रम, होश्यापुर (भा पञ्जाथ)

स्वर्गीय भाग वल्लभाकर सुन्दरलाल ठरसई
पडवापट, अहमदाबाद

नंद मन्दिर काकरीया रोड-अहमदाबाद स्थापना ई स १९४२

उपोद्घातः

अथ को विद्वाधेद विजानाति—“पदार्थ प्रतिपादनाय वैशेषिकं, प्रमात्तर्य परीक्षणाय च न्यायशास्त्र प्रवृत्तम्” इति । पदार्थ प्रतिपादनाय महामान्यो मुनि कणादः सूत्राणि प्रणिनाय, तदेतद् वैशेषिकं दर्शनमुच्यते, विशेष तु नाम विशिष्ट पदार्थ प्रतिपादयति यत्, सेय कणादी पदार्थ-विद्या । प्रमात्तर्यानां परीक्षणं प्राधान्येनाधिकृत्य प्रवृत्तप्रमवात् गौतमो मुनिन्यायसूत्राणि विरचयाञ्चकार, सेय गौतमी न्यायविद्या-विचारशास्त्रम् । प्रशस्तपाद-शङ्करमिश्र-चन्द्रगन्त भट्टादिभि वृत यार्यान वैशेषिक, धारस्यायन भारद्वाज वाचस्पतिमिथादिभिर्गार्थ्य प्रवरै विवृतार्थ न्यायदर्शन च भारतीय दर्शनेषु प्रामुर्यं भञ्जमानमास्ते ।

उभय चेतत् सम्मिलितं साम्प्रतं न्यायशास्त्रमुच्यते तर्कशास्त्र वा । पाणिनीयमिथ च सर्वशास्त्रोपकारकमिदम्, तथा चायमाणाण्को लौकिकानाम्—“कणाद पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकम्” इति । मिथिलाया प्रादुर्भूय चङ्गेषु (नवद्वीपे) प्रचुर प्रचारमापद्यत न्यायशास्त्रम्, मध्यकाले च (शास्त्रार्थयुगे-विक्रमस्य दशम शतकादुत्तरोत्तरम्) तत्रत्याचार्य प्रवरैः प्रौढतामापाद्यमानमिदं क्रमेण श्री जगदीश-गदाचर-भट्टादि-भिरवच्छेदकावच्छिन्नात्मक परिष्कार परिपाटीं लभिमतं नव्य-न्यायतां प्रापत् ।

अनन्तर च सुकुमार मतीनां कृते अटिलं दुःप्रवेशं चेद्-माकलस्य राजीव नाम शिष्य निमित्तीकृत्य दया-परकशो चङ्ग-घाती (नवद्विपीयः) महाविद्वान् विश्वनाथ पञ्चानन भट्टाचार्यः

ख्रिष्टीय-सप्तदश-शतकस्य पूर्वार्धे (१६३० तमे वर्षे) “क्वैरिका-
वली” तद्व्याख्यान-भूतां “न्याय-सिद्धान्त-मुक्तावली” च
निर्ममे, येन तदात्वे न्यायशास्त्र-प्रवेशः सुकरोऽजायत । अथ
तस्यैव शोध-शतकस्योत्तरार्ध-भागे तैलङ्ग-ब्राह्मणो विद्वत्तन्त्रजोऽध्व-
मट्टस्तर्कसङ्ग्रहामिधमति-सङ्क्षिप्त-सरलं लघु-ग्रन्थं न्याय-
शास्त्र-प्रासादे प्रथिविदूणां कृते प्रथम-सोपान-रूपं प्रणीतवान् ।

अथ प्रायः सर्वत्र भारते प्रथम-परीक्षासु तर्कसङ्ग्रहो,
मध्यम-परीक्षासु च न्याय-सिद्धान्त-मुक्तावली पाठ्यत्वेन नियती-
कृता पाठ्यते, किन्तु “मुक्तावली” शास्त्रार्थ-युगस्य प्रतिनिधिः
प्रवेश-ग्रन्थ इत्यद्यत्वे जटिलतामेव धत्ते । पूर्वोत्तर-व्याप्ति-
परिष्कारे पक्षतायां हेत्वाभास-लक्षणेऽन्यथाख्यातौ प्रवृत्ति-
जनकतादि-निरूपणेऽन्यत्र चापि द्रव्यत्वादि-जाति-सिद्ध्यादौ
व्यामुद्बन्तोऽद्यतना विधार्थिनस्ततो विरज्यन्ते पराजयन्ते चाव्यय-
नात् । एवं परम-योग्योऽपि मुक्तावली-ग्रन्थः साम्प्रतं यदि न्याय-
वैशेषिकदर्शन-प्रासाद-प्रवेशे मध्यम-सोपान-रूपतां प्रावहति
केवलं तदीया जटिलतैव तत्र हेतुः, या तस्यां तादृश-काले
निर्मितायां स्वाभाविकी एव ।

ततश्च वर्तमानकाले तादृशः कदिवद् सरलतरौ ग्रन्थः
स्याद् यो न्याय-वैशेषिकदर्शन-प्रासादे प्रवेष्टु-कामानां मध्यम-
सोपान-रूपतां यायाद्येन घट्टेदिति गम्भीरं विमृश्य भयाऽयम्
“कणादगीतग्रीय-पदार्थानुरासनं” नाम नातिसङ्क्षिप्तो नापि
जटिलः सुकुमारमति-विद्यार्थिजन-हितावहः सद्ग्रन्थो निबद्धः ।

अत्र हि न्यायस्य वैशेषिक-शास्त्रस्य च विषयः सरलेः
सरलतरंश्च दार्शनिकैरेव शब्दैरूपसङ्गृहीतः, कश्च तर्क-
सङ्ग्रहोऽपि एवाश्रितोऽतिसङ्क्षोपश्च पराकृतः । प्रथमं वैशेषि-
काभिमतं सप्तपदार्थं प्रथमं उदिष्टं लक्षिता परीक्षिता चेति

दार्शनिकीमेव शैलीमनुसृत्य विवेचितं सर्वम् । प्रतिपदार्थ-
निरूपणं च न केवलं वैशेषिकमेव समाश्रितं किन्तु तत्तद्विषय-
यको न्यायदर्शनीयोऽपि विशेषस्तत्र तत्र समाश्रितः ।
न्यायदर्शनं हि याद-प्रधानं विचारशास्त्रमस्तीति यादोपयो-
गितया प्रकाशन्तरेण पदार्थान् षोडशधा विभज्य प्रतिपादयति,
ततस्तद्वचनं विद्यार्थिनो मा बाधिष्टेति षोडशापि पदार्था अन्ते
निरूपिताः, यत्र सर्वोऽपि न्यायदर्शनस्य प्रथमाध्याय-गतो
विषयः स्पष्टं प्रति-फलितो भासते । अन्तर्भावित्वा चान्ते षोडश-
पदार्थायं सप्त-पदार्थ्याम् ।

मदीयो विश्वासः

अधीत्य खेमं सद्वचन्यं विद्यार्थी न्यायवैशेषिक-दर्शनयो-
र्नाणुमात्रमपि प्रवेशे फलेशमनुभविष्यतीति मे दृढो विश्वासः ।
न्याय-वैशेषिक-योर्व्युत्पत्तेश्चान्यत्र सर्वत्र दर्शनेष्वप्रतिहत-गति-
र्भवत्येवेति न परोक्षं कस्यापि विदुषः । तथा चायं ग्रन्थो
दर्शन-शास्त्र-प्रवेशाय तर्कसङ्ग्रहोत्तरं पर्यमानः पाठ्यमानश्च
परमोपयोगी भवितुमर्हति ।

आशासे च मदीयं प्रयत्नमिदम् अवश्य सफलविष्यन्ति
मान्या विद्वांसः स्नेहास्पदीभूता विद्यार्थिनश्च प्रेमोपहारमिमं
सदयमाहमीयतानुपनयन्तः । तेनासादितोन्साहश्चाऽहं दर्शन-
प्रवेशिकाया द्वितीयमार्गं “वापिल-पानञ्जलि” तृतीयमार्गं “जैमि-
नीय-वैयासिकं” चापि लेखितुं यथासमयं प्रवर्त्तयामि ।

घन्यवादः

पूर्वानां गतस्यापि पुस्तकस्याऽभ्य वर्षद्वयं व्यत्यगात्, शीघ्रं
प्रकाशनमिच्छतोऽपि निर्धनस्य मे विवशतैव बाधकतामावहन्
प्रकाशने । अथ श्रीस्वामि-निगमानन्द-शास्त्रि-प्रेरणया अहमदा-

घादस्थ-वेदमन्दिर-प्रकाशन विभागः कार्यमिदं स्रष्टस्तेऽकरोत् ।
 स्वर्गीय-श्री-फूलशङ्कर-सुन्दरलाल-देवाहं महोदयद्वारा वेदमन्दिर-
 धिकारे एव वेद-दर्शन-समृद्धि-प्रकाशनाय सस्थापित द्रष्टृ-
 स्वीकृत द्रव्य-व्ययेनास्य प्रकाशनं सम्पादयच्च । तदेते वेद-
 मन्दिर-प्रकाशन-विभागाधिकारिणः द्रष्टृ-सदस्याः प्रेरकमहा-
 भागाश्चति सर्वेऽपि सहस्रशो धन्यवादानर्हन्ति । अहं च
 तेषां भूयसीं घृतहतामावहामि ।

किञ्च येषां सौजन्येन पुस्तकमिदम् एतादृश-शुद्ध सुसंस्कृत
 रूपे एगोत्तमाऽऽसार-प्रकारे च मुद्रणमलभत, तेषां धी
 विश्वेश्वरानन्द वेदिक-शोध-सस्थान मुद्रणालयाध्यक्षाणां धी
 देवदत्तशास्त्रि-विद्याभास्कराणाम् इतरेषां च तत्रत्य-कार्य-
 वाहकानामप्यहं शतशो धन्यवादान् द्युने ।

धमा-प्रार्थना

समाचरितेऽपि महति प्रयत्ने काश्चित्परिगणिता किन्तु
 नामान्यतरा अशुद्धयोऽरणिष्ठा एवेति शुद्धिपत्रानुसारं संशोध्य
 पठन-पाठनमनुरुन्धान. क्षमां याचे ।

अथात्र पुस्तकेऽनुभूयमानाः दुष्टो पूरयितुं विदुषां सम्मतयः
 परामर्शाच्च सगद्गुमान सधन्यवाद् च स्वीकृरिष्यन्ते, द्वितीय-
 संस्करणे च यथायोगमाश्रयिष्यन्ते ।

श्री सरस्वती-संस्कृत-महाविद्यालयः

लक्ष्मी जि लु याना

(भा पत्राय)

१०-४-१९५३.

भवदीयो

विश्वनाथः

विनीत-निवेदनम्

क्वाहं मन्दमतिः केदं गम्भीरं तत्त्व-दर्शनम् ।
 तथापि साहसं कर्तुमुद्यतो महदाश्रयात् ॥१॥
 कणादे गौतमीये च प्राप्तादे दर्शनाहये ।
 तत्त्व-जिज्ञासु-बालानां प्रवेशः सुलभो भवेत् ॥२॥
 एतदर्थं तु यन्नोऽयं मयका समनुष्ठितः ।
 शब्दे दर्शानिकैरेव सरलैर्वाल् बोधने ॥३॥
 मुक्तावली तु जटिला सङ्क्षिप्तस्तर्क-सङ्ग्रहः ।

(अयंतु)

न रुद्ध-क्षिप्तो न जटिलः सरलः सार-संग्रहः ॥४॥
 अर्थतः शब्दतो वापि सरलीकृत्य वा वषचित् ।
 पूर्वाचार्य-वचांस्येव निबन्धान्यत्र यत्नतः ॥५॥
 प्रीतये तदिदं भूयात् सत्पदार्थानुशासनम् ।
 कणादगौतमीयं तु छात्राणां विदुषां तथा ॥६॥
 निवेदको विश्वनाथ

विषयानुक्रमिका

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
प्रत्योपक्रमः	१	आत्मतानात्वम्	२३
पदार्थोद्देशः	२	तृणिकाविज्ञानात्मवादः	२४
शक्ति-साटयै	३	नित्यविज्ञानात्मवादः	२५
द्रव्याणि, तमश्च	४	साहचर्यतनिरासः	२६
गुणोद्देशः, कर्माणि	५	मनो-निरूपणम्	२७
सामान्यं जातिर्वा	६	गुण-निरूपणारम्भः	२८
जातिबाधकाः विरोधाच्च	७	रूप-निरूपणम्	२९
समवाय निरूपणम्	८	रस निरूपणम्	३०
अभाव निरूपणम्	९	गन्ध-स्पर्श सख्याः	३१
त्रिधा प्रवृत्तिः शास्त्रस्य	१०	परिमाण-निरूपणम्	३२
पृथिवी, अथयवि-सिद्धिः	११	पृथक्त्व निरूपणम्	३३
परमाणु-सिद्धिः	१२	संयोग-विभागी	३४
पृथिवी-भेदाः, जलं च	१३	परत्वापरत्वे गुरुत्व द्रवत्वे	३५
जलं, तेजो-निरूपणञ्च	१४	स्नेहः, शब्द-निरूपण च	३६
मुच्यंते तैजसत्यासिद्धिः	१५	दुद्धि-निरूपणारम्भः स्मृतिश्च	३७
वायु निरूपणम्	१६	स्वप्न निरूपणम्	३८
आकारा निरूपणम्	१७	अप्रमा-प्रमानि-निरूपणम्	३९
कालः, दिशश्च,	१८	प्रमाण भेदाः, कारणं त्रिधा	४०
आत्मनिरूपणारम्भः	१९	प्रत्यक्ष-साक्षात् भेदाश्च	४१
इन्द्रियाणां शरीरस्य चात्मत्व- निरासः	२०	प्रत्यक्षे महत्त्वं हेतुः	४२
आत्मनित्यत्वम्	२१	पञ्चविधः सन्निवर्त्यः	४३
	२२	अनुमिति स्वरूपम्	४४

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
पञ्चादययाः	४४	पद-घातुर्विध्यम्	४४
व्याप्ति-निरूपणम्	४६	सहाण-निरूपणम्	४६
व्याप्ति-भेदी अनुमान-भेदाः	४७	शाब्दयोधे कारणानि	४८
सप्त-विषयादि, सङ्केतश्च	४८	मुख्यं दुःखम् इच्छा च	४९
हेत्याभासाः	४९	द्वेषः कृतिश्च	६०
उपाधि-निरूपणम्	५०	धर्माऽधर्मा मंस्कारश्च	६१
उपरिमिति-निरूपणम्	५१	भायनाम्बः सरस्वतीः	६२
शाब्दी प्रमा	५२	गीतमी न्यायविद्या	६२
शक्तिज्ञानोपायाः	५३	षोडश पदार्थ-विवेचनम्	६३
जातिविशिष्टे शक्तिः	५४	समसदाप्यमिन्तर्मादिः	६३
		पुस्तकसमाप्ती पुष्पिका	

शुद्धि-पत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
-आधिका	-आधिका	६	४.
-वाधकानां	-वाधकानां	"	"
भूतत्व	भूतत्व	३	१०.
-प्रत्ययेहेतुः	-प्रत्यय हेतु'	७.	४.
-बहुत्वा-	-बहुत्वा-	१३.	६
जात	जातं	१४.	१६.
सासिद्धिक	सासिद्धिकं	१५.	७.
त्वक्	त्वक्	१८.	१५.
-कारण	-कारणं	१८.	१६.
द्रव्य	द्रव्यं	१६.	५.
घटविपर्य	घटविपर्य	२४.	१०.
-शृग्वन्	-शृग्वन्	२८.	११.
-मुत्कट	-मुत्कटं	३०	१४.
-मनुत्कट	-मनुत्कटं	३०.	१४.
एकोऽय	एकोऽयं	३१.	१५.
सयोग.	सयोग'	३४.	१.
-पादक-	-पादक	४५.	१४.
प्रतिबन्धक	प्रतिबन्धकं	४६.	२१.
घृत्तिलक्षणा	घृत्तिलक्षणा	५६.	१५
लक्षणा र्वाजम्	लक्षणा र्वाजम्	"	१८

ॐ

(कणादगौतमीयम्)

* पदार्थानुशासनम् *

अथ पदार्थानुशासनम् ।

अथ शब्दोऽधिस्तरार्थः । आत्ममणमधिकारः । पदार्थानुशासनं नाम सप्तपदार्थी विद्या आरभ्यते । शून्या महल्लार्यश्चायमथशब्दः । निर्विघ्नग्रन्थममाप्तये तदिदं मङ्गलम्, तथैव शिष्टोच्चारत् ।

सुखं दुःखनिवृत्तिश्च पुरुषार्थः । तद्धेतुत्वान् सुखोपायो दुःखनिवृत्त्युपायश्च । आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्मांसः परमपुरुषार्थः, तदेतन्निःश्रेयसमित्युच्यते ।

॥ ॐ नमः श्रीपरमात्मने ॥

१. पुत्र्या = भवणेन । भोजनार्थं नीयमान उदङ्मभो जया दर्शनेन पाम्पस्य यामार्थं प्रप्तस्य । अथ दानदण्य माङ्गलिकत्वे चैव गृणि —
“मोक्षारथापन्नन्दश्च ह्वावेतौ वसण पुरा ।
वगर्थं भित्वा विनिर्याती नेन माङ्गलिकापुभौ ॥”
२. सिष्टानामेष आचारः “सर्वकर्मादी निर्विघ्नमम्पूर्णनाये न मङ्गल कुर्वते” इति । कलापे तत्पापनशाने च अन्तरदिनाः सिष्टाः ।
३. अत्यन्ते अभिन्नप्यने इत्यर्थः, पुरुषस्य अर्थः पुरुषार्थः पुरुषाभिलाष-विषयः । स च सुखं दुःखनिवृत्तिश्च, सर्वं सुखमित्युच्यते दुःखाद्यो-द्विजते यतः ।
४. पुरुषार्थं इति शेषः ।
५. आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः = सर्वथा सर्वदायं सर्वदुःखानामभावाः ।
६. निर्विघ्नं श्रेयः = ह्यन्तर्गतं निःश्रेयसम् (अन्तर्गत-विचित्ररेत्यादी मन्-पत्यमान्ते निपातः) । निःश्रेयं श्रेयो निःश्रेयसम् इति वा ।

अर्थज्ञानौ अभ्युदयः । “यतोऽभ्युदय-निश्चयससिद्धिः
स धर्मः” । तदिदं धर्मोऽर्थः कामो मोक्षश्चेति पुरुषार्थ-चतुष्टयम् ।
तत्सिद्धिश्च पदार्थानां तत्प्रज्ञानैवेति पदार्थाः प्रतिपाद्यन्ते—

द्रव्य-गुण-रूपाणि सामान्य-विशेषौ समवायोऽ-
भावेति सप्त पदार्थाः ।

अभिधेयत्वं प्रमेयत्वं वा पदार्थत्वम् । नास्ति जगति तत्
किञ्चित् यत्र स्यादभिधाविषयः प्रमाविषयो वा । सर्वज्ञेश्वरोऽदि-
प्रमाविषयताया अभिधाविषयतायाश्च सर्वत्र विद्यमानतया न
कापि दोषः । अन्यत्र पदार्थानां भावाऽभावतया विभागेऽपि
नात्र गणोपन्यासः, सतमस्याऽभावेतया निर्देशेनैव तत्सिद्धेः ।
“सप्तमोऽव्याख्यान” इत्युक्ते पञ्च व्याख्या इति प्रत् । इमे च पदार्थाः
सप्तैव ।

१. यस्माद्-अभ्युदयः = अर्थज्ञानात्मकस्य लौकिकस्यैश्वर्यस्य पारलोकिक-
स्य वा मोक्षोद्गाथैरुपसंगम्य, तथा निःप्रभवस्य = आत्मन्तित्वदुःखनि-
वृत्तिरूपस्य मोक्षस्य सिद्धिः प्राप्तिर्भवति स धर्म इत्यर्थः । ततो
धर्मोऽपि पुरुषार्थः सुखशान्तिर्दुःखनिवृत्तयोपायस्वरूपात् ।
२. नाविज्ञाय पदार्थानां तत्त्वं तेभ्यस्तदुपयोपेयार्थैः यामो वा माधयितु
शक्यतां, न चाऽपि धर्मः । मोक्षश्चापि आत्मानात्मज्ञानजन्यस्तद्भूत-
पदार्थानां तत्त्वतो ज्ञानेनैव सम्भवति ।
३. अभिधेयत्वम् = अभिधाविषयत्वम् । प्रमेयत्वम् = प्रमाविषयत्वम् ।
४. आदिशब्देन गर्भगा योगिनो घटन्ते ।
५. अव्याप्तिरूपः ।
६. अन्यत्र = वैतण्डिल्यदर्शने, एण्णा तादात्तं वक्ष्यते सतमस्य चाभावस्य
प्रतियोगिनिरूपणाधीनतया पृथक्पुनरव्यस्य सूत्रान्तरे प्ररुधने
कृतम् ।

न च शक्तिरतिरिक्तः पदार्थस्तस्याः शक्तिमत्येवान्तर्भावात् ।
न हि बह्वेरतिरिक्त दाहशक्तिर्नाम कश्चित् पदार्थः । बह्विरेव दाह-
कारणम् । चन्द्रकान्तमणिसमवधाने तु तस्य तत्प्रतिबन्धकतया
न भयति दाहः । अत एव मण्यभावे भवत्येव दाहः ।
प्रतिबन्धनाभावस्यापि तत्रैव कार्यं कारणमापात् ।

न चापि सादृश्यं पदार्थान्तरम्, चन्द्र इव मुखमित्यत्र मुखे
चन्द्रभेदश्चन्द्रगैताह्लादजनकत्वं च चन्द्रसादृश्यम् । तत्र भेदोऽ-
न्योन्याभासः, आह्लादः तुल्यविशेषः, तज्जनकत्वं तज्जनिकर्तृत्वं,
कर्तृत्वं च कर्तृनिष्ठो धर्मः कृतिः, कृतिश्च यत्नो गुण एव ।

तत्र द्रव्याणि पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो
दिग्मात्मा मनश्चेति नवैव ।

गुणाधयः कर्माधयश्च द्रव्यम् । तमोऽपि दशमं द्रव्यं स्यात् ।
तद्धि नीलरूपयदिति गुणाधयः । चलत्तत्क्रियायदिति कर्माधयः ।
भवति हि प्रतीतिः “नीलं तमश्चलति” इति । तच्च गन्धशून्यतया
न पृथिवी, नीलरूपयत्तया न जले तेजो वा । रूपयत्तया च न
वायुराकाशं दिग्मात्मा मनो वा, तेषु रूपाभावात् । तत्रत्यक्षे
चालोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणम् । तथा च—

“तमः खलु खलं नीलं परापरविभाषयत् ।

प्रैसिद्धद्रव्यैधर्म्यात्तमस्यो भेत्तुमर्हति” ॥

१. तम्य = चन्द्रकान्तमण्ये, दाहप्रतिबन्धकतया ।

२. यद्यपि चन्द्रकान्तमणिसमवधाने चन्द्रसदृशे । न हि यच्चन्द्रं दृष्ट्वा
आह्लादो जायते न एव मुखं दृष्ट्वा जायते, तथापि चन्द्रकान्तमणिसमवधाने-
याह्लादजनकत्वं मुखेऽस्त्येव, चन्द्रं दृष्ट्वा य आह्लादो जायते तज्जातीयः
स आह्लादो यो मुखं दृष्ट्वा जायते इत्यर्थः ।

३. प्रतिदानि यानि नव द्रव्याणि तेषो विशदधर्मत्वात् ।

अप्रोच्यते— सर्वसाधारण-प्रत्यक्षावगतोऽप्युस्पर्शादीनामध्य-
तगा त्रेत्रो द्रव्यं सर्वसम्मतं नापोहुं शक्यते । तमश्चेद्
नेजोऽभावरूपमेव । न द्रव्यान्तरम् । रूपवत्ता प्रतीतिर्नालं नम
इतिवद् भ्रन्ता । कर्मवत्ताप्रतीतिश्च तथा । नहि तमश्चलति ।
आलोके चलति तमश्चलनप्रतीतिर्भ्रम एव । तत्सिद्धमेतत्—

“आलोकाभाव एवेति तमो द्रव्यं न तु स्वयम् ।
नील-क्रियाप्रतीतिस्तु भ्रान्तिर्येवेति मन्यताम् ॥”

द्रव्याधिना गुणास्ते च—

रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः सह्यया-परिमाण-पृथक्त्व-
संयोग-विभागाः परत्याऽपरत्वे गुरुत्व-द्रवत्वे स्नेहः
घन्दो बुद्धिः गुप्त-दुःखे इच्छा-द्वेषौ प्रयत्नो
धर्माधर्मौ संस्कारश्चेति चतुर्विंशतिर्गुणाः ।

उद्देशजमप्राप्त कर्म, तत्तत्तदुच्यते—

उत्क्षेपणमपक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनामिति
पञ्च कर्माणि ।

चलनान्तर्गतं कर्म । ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुर्उत्क्षेपणं वन्दुकादेः ।
अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणं लोष्टादेः । सन्निकृष्टसंयोगहेतुरा-
कुञ्चनं पास्तादेद्यमादेर्वा । विप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणं वस्त्रादे-
र्धान्यादेर्वा । अन्यतसर्वं गमनम् । प्रवेष्टनिष्क्रमणादयो भ्रमणा-
दयश्च सर्वं गमने एवान्तर्भवन्ति इति न पृथगुक्ताः । एकस्मिन्नेव
कर्माणि गृहाद्गृहान्तरं गच्छति पुरुषे कस्यचिद् द्रष्टुः प्रविशतीति
प्रत्ययोऽपरस्य निष्क्रामतीति । अथघटनाद्यकादौ तिर्यक्संयो-
गानुकूलं गमनं भ्रमणम् । योगपूर्वकं मलादेरधोगमनं रेचनम् ।

१. हेतुर्गतकर्म तदुत्क्षेपणमित्यर्थः । एतन्नेऽपि ।

यद्दयादेरूर्ध्वगमनं चोर्ध्वञ्जलनम् । जलादेः पर्यन्तादि-सवाशा-
श्रियगमनं स्वन्दनम् । वाय्वादेस्तिर्यग्गमनं च गमनतया
प्रतिद्धमेवेति सर्वमन्यद् गमनं स्वष्टमेव । भ्रमणादौ गमनव्यव-
हारो मुरयः । उन्क्षेपणादी च भ्रातः इति सम्भवत्यपि गमना-
न्तर्भागे पृथगेयोशानि उन्क्षेपणार्दानि । गतिगमनमित्यनन्त-
भेदभिन्न क्रियामात्रं तदेवेति । उन्क्षेपणादिभेदप्रतिपादनं तु
केवलं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं प्रपञ्चः । कर्म क्रिया चलनं गमन-
मिति च नार्थान्तरम् ।

समानानां भावः सामान्यं—जातिः ।

नित्यमेकमनेकत्वमेतत् सामान्यम् । अनेकत्वमेतौऽपि
संयोगादिर्न नित्यः । गगनपरिमाणं नित्यमपि नानेकत्वमेतम् ।
समवेतं समवायेन वृत्तिः । नित्योऽनेकवृत्तिरपि अत्यन्त-
भावो न समवेतः । सामान्यमेव नित्यम् अनेक-समवेतं चेति
निर्दुष्ट लक्षणमिदं नित्यमेकमनेकत्वमेतत् सामान्यमिति ।

परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम् ।

तत्र द्रव्यादि-त्रिकवृत्तिः सत्ता परं सामान्यम् । अपरं
द्रव्यत्वादि । अथ का सत्ता ? द्रव्यादिषु त्रिकपि सत्सदिति
यतः प्रत्ययः, सदिदं सदिदमित्याकारकः शब्दप्रयोगो वा
यद्घीनः सा सत्ता परं सामान्यं महाविषयत्वात् । अनुवृत्तेरेव
तस्याः परत्वम् । द्रव्यादित्रिकेऽनुवृत्तैव सा । सत्ताभिधं
द्रव्यत्वादिकम् अननुवृत्तेरपरं सामान्यम् । उभययोऽप्यपेक्षया

१. भा०—गीणः । इति द्वेतेरेव । दशमाऽऽन्क्षेपणादी मुरयतया
गमनव्यवहारो न भवति, तत एव तेषां पृथक्कर्मत्व प्रतिपादितम् ।

२. परम्—अपिनदेशवृत्तिः । अन्तरम्—अप्यदेशवृत्तिः ।

३. परम् अर्परं च द्रव्यत्वादिकनिर्भरं ।

द्रव्यत्वादि । पृथिवीत्वाद्यपेक्षया अधिकदेशानुवृत्तद्रव्यत्वादेः परत्वम् । सत्तापेक्षया चाल्पदेशानुवृत्तेरपत्तमपि । घटत्वादेः व्यापस्त्वमेव । सामान्यत्वं न जातिः, अनवस्थितः । अनवस्थितिर्जातिराधिरा । अयमशब्दि जातियाधकानां सङ्ग्रहः—

“व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः ।

रूपहानिरसम्यन्धो जातिराधकसङ्ग्रहः ॥”

व्यक्तेरभेदो व्यक्त्येक्यम् । तत्र याकाशत्वं न जातिः । तुल्य-
व्यक्तित्वाद् घटत्व कलशत्वं च न जातिद्वयम् । भूतत्व
मूर्तत्वं च न जातिः सङ्करान् । परस्परत्वान्नाभावसमानाधि-
करणयोरेकत्र समावेशः सङ्करः । पृथिवी-जल-तेजो-वायुका-
शानि भूतानि । पृथिवी-जल-तेजो-वायु-मनांसि मूर्तानि ।
आशये मूर्तत्वं नास्ति भूतत्वमस्ति । मनसि च भूतत्व नास्ति
मूर्तत्वमस्ति । सह समावेशश्चोभयोः पृथिन्यादि-चतुष्टये ।
सामान्यत्वं न जातिः अनवस्थितः । सामान्ये सामान्यस्वीकारे
तत्रापि तत्रापि अनवस्थित्या स्यात् । रूपहानोर्विशेषणं न जातिः ।
तस्य जातित्वं स्वतो व्यावर्तकत्वं विशेषण्य भवरूपं हीयेत ।
असम्यन्धः सम्यन्धाभावस्ततो न समवायत्वम् अभावत्वं वा
जातिः । समवाये समवायान्तरस्याऽभावात्, अभावे च
समवायाभावात् । आशयत्वादिक्त्वं उपाधिन्तु स्यादेव ।

अन्या नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः,

अनन्ताश्च ते ।

१. 'सवपिदृश' तस्यान्वयनिष्पादेव ।

२. अनवस्थितित्वात्स्या अन्यवत्त्वेत्यर्थः ।

३. जातिभिन्न धर्ममात्रम् उपाधिः ।

विनाशारम्भरहितेष्वक्काशादिषु परमाणुषु च प्रतिद्रव्यम् एकैकशो यत्तमाना अन्यन्त-व्यावृत्ति-बुद्धिहेतयोऽन्त्या विशेषाः । अतुल्याकृतिप्रमित्येषु घटपटादिषु घटत्व-पटात्वादिकं जाति-व्यावृत्तिप्रत्ययेहेतुः । कचिद् गुणः, क्रिया च कचित् । कचिशा-ययभेद एव व्यावर्तकः । यथा "इय घटोऽमुष्माद् घटाद् मिश्रो-ऽवयवभेदात्" इति घटशुक्लपेनाभयवयवभेदो व्यावर्तकः । किन्तु नित्येषु तुल्याकृतिषु परमाणुषु योगिनां यो भिन्नता-प्रत्ययस्तत्राभयवयवभेदो व्यावर्तको भवितुमर्हति । विशेष एव तत्र व्यावर्तकः "परमाणुरयम् अमुष्मात्परमाणो-र्मिधते विशेषादिति । स्वस्य च स स्थान एव व्यावर्तक इति न तत्र विशेषान्तर्गतेषु । परमाणुरन्त्यः पदार्थः । तस्यापि व्यावर्तको विशेष इति सर्वान्त्या विशेषा । प्रायाध्ययमैकैकशो पतन्ते इति अनन्ता विशेषाः ।

अयुतसिद्धानाम् आधाराद्येवभूतानां यः सम्बन्धः
स समवायः । न चैको नित्यश्च ।

असम्बन्धयोरविद्यमानता अयुतसिद्धिः । यथा अयववायव-दिनोः, गुरुगुणिनोः, क्रियाक्रियायतोः, जानिन्यङ्गयोः, विशेष-नित्यद्रव्ययोः । एतेषु इहेदमिति बुद्धिर्यतो भवति स समवायः । यथा 'इह सुरष्टे कंदराति' इति प्रत्ययो नासम्बन्धे दृष्ट । तथा

१. कचिद्व्युत्ति- = मिश्रताप्रत्ययः ।

२. श्वेतनीलसम्बन्धो, हेतोर्नलो वा गुणः ।

३. निवृत्त्यपेक्षा गन्ध-यपरेत्यादी ध्यानव्यमतादिरुपा विवा ।

४. बुद्धयपरेत्यादी विशेषः सम्बन्धः ।

इह तन्तुषु पट, घटे रूपम्, गवि विद्या, द्रव्ये द्रव्यत्वम्, परमाणुषु विशेषा इत्यादिप्रत्यया अपि न सम्यग्भ्रान्तरा भवितुमर्हन्ति. इत्यस्ति वृश्चिःसम्यग्धाः, न चासौ संयोगः, युतिसिद्धात्तामेव संयोगात् । अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगो न चात्र तथा । नापि स्वरूपसम्यग्धोऽनन्तस्वरूपाणां सम्यग्धरूपने गौरवात् । सोऽयं ममगाय एव स चैकः । न चैकत्वे स्पर्शसमवायो रूपसमवायश्चैक एवेति यायौ स्पर्शसमवायसत्त्वे रूपसमवाय-स्यापि सत्त्वाद् यायौ रूपवत्ताप्रतीतिः स्यादिति वाच्यम् । यायौ रूपसमवायसत्त्वेऽपि तस्य रूपप्रतियोगिवत्त्वाऽभावात् । 'यायौ रूपम्' इति रूपाधारता प्रत्ययस्याभावात् इति तात्पर्यम् ।

ननु इह भूतले घटाभाव इत्याधाराद्येयभाव प्रतीतिरभावस्यापि सम्यग्भ्रान्तरां सिद्धयेदिति चेन्न, तत्र स्वरूपसम्यग्धस्य सत्त्वात् सम्यग्भ्रान्तरावश्यकता, तस्याहीन-अद्भूतलादिवमे-याभावात्तौ सम्यग्ध ।

उक्ताः पट् भावपदार्थाः सप्तमोऽभावः ।

न भावोऽभावः । न चतुर्धा प्रागभावः प्रवृत्ताभावोऽन्योन्याभावोऽन्यन्ताभावश्चेति । अनादिः सान्तः प्रागभाव, उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्याभावः, उत्पत्त्यमाने घटे घटो नास्तीति । सादिरजन्तः प्रवृत्ताभावः, उत्पन्नस्य घटादेर्मुद्रारादिना ध्वसे घटो ध्वस्तो नष्ट इति वा । तादात्म्येनाभावोऽन्योन्याभावः,

१. शब्देषु प्रवृत्तार्थे ।
२. गुणिनि गुण ।
३. क्रियावति क्रिया ।
४. स्वकौ जानिः ।
५. निरवद्रव्ये विशेषः ।

६. पृथक्सिद्धानामित्यर्थः ।
७. रूप भावो नास्तीति प्रत्यक्ष-सिद्धम् । समवायश्च तत्र स्पर्श प्रतियोगिवत्त्वाऽस्ति, न रूप-प्रतियोगिकत्वेन ।

घटो न तादात्म्येन पटः, पटश्च न तादात्म्येन घटस्तदुच्यते
घटो न पटः. पटो न घट इति वा । घटो घटात्मना घट एव
न पट, पटश्च पटात्मना पट एव न घट इत्यर्थः । चतुर्थ-
स्त्रैकालिकाभावोऽत्यन्ताभावः, स च नित्यः । यथा स्वपुष्पं
नास्ति शशभृङ्ग नास्तौत्यादिः । भूतले घटो नास्तीत्यादौ तु
उत्पादविनाशशाली सामर्थिस्यपरपर्यायः पञ्चमोऽभावः । अथ-
मपि अत्यन्ताभाव श्येति केचित् ।

अभावोऽधिकरणमक एव लाघवादिनि कश्चित् । तत्र
अनन्नाधिकरणैः मकत्व-कल्पनापेक्षया अतिरिक्तकल्पनायामेवा-
तिलाघवात् । एवं च घटाभाववद् भूतलम् इत्याधाराभेय-
भावोऽप्युपपद्यते । जले गन्धामास्य प्रत्यक्षं च सम्भवति,
अन्यथा गन्धामास्य जलात्मकत्वेन जलस्य च घ्राणेन प्रहीतु-
मशक्यत्वात् स्यात्प्रत्यक्षं गन्धामास्यस्य । अतिरिक्तत्वे तु घ्राणेन
गन्धवद् गन्धामास्यस्यापि प्रत्यक्षं स्यादेव । येनेन्द्रियम् यद्
यस्तु गृह्यते तेनैव तदभावस्तन्निष्ठा जातिश्चापि गृह्यते इति
न्यायात् ।

शास्त्रस्यैतस्य त्रिधा प्रवृत्तिः—उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति ।
नाम्ना पदार्थाऽभिधानम् उद्देशः सामान्येन । विभागोऽपि उद्देश

१. घटाभाववद् भूतलमित्यत्र पटाभाषो भूतलमेवेत्यर्थः । पृथक्पदार्थ-
कल्पना न करणीया स्यादिति लाघवम् ।
२. यत्र यदधिकरणं तत्र तत्स्वरूपोऽभावः स्यात्, तथा च घटाभावः
कश्चिद् भूतलस्वरूपोऽन्यत्र मठस्वरूप इतरत्र कटस्वरूप इति
तदपेक्षयाऽभावस्यातिरिक्तपदार्थकल्पने परमं लाघवम् ।
३. एष्ट प्रतीयमानः । गिजबोरेवाभारापेक्षभाषो नाभिन्नयो ।
४. अभावस्याऽधिकरणमकत्वे तु जले पन्थो नास्तीत्यत्र ।

एव, स हि विशेषण । श्रियन्त कतिविधाश्चेत्पुनस्तद्व्ययानं विभाग ।

समानाऽसमानजातीष्वपरच्छेदो धर्मो लक्षणम् । यथा गन्धसत्त्वं पृथिव्या लक्षणम् । तद्वि द्रव्यत्वेन समानजातीयेभ्यो जलादिभ्योऽसमानजातीयेभ्यो गुणादिभ्यश्च व्यपच्छिन्नन्ति पृथिवीमिति भवति लक्षणं पृथिव्या ।

परीक्षा च, यथालक्षणमिदमुपपद्यते न चेति प्रमादौर्ध्वाज-
धात्वात् । तेन हि भवति पण्डित ईक्षा । ईक्षा पुनरीक्षण-
वधारणं निश्चय इति ।

तत्रोक्त सामान्येन विशेषेण चोद्देशे संवेपाम् । द्रव्यगुणा-
तिरिक्तानां च पञ्चानामगद्व्यपच्छेदेन लक्षणपरीक्षे अपि
पूर्वमुक्ते एव । सम्प्रति चावशिष्टयोर्द्रव्यगुणयोरेव लक्षणपरीक्षे
प्रत्येकं नाम दुच्येते तत्र द्रव्येषु—

गन्धवती पृथिवी ।

पृथिव्येव गन्धवती, गन्धो गुणो, गुणिनी पृथिवी, तयो
सम्बन्ध समवाय इति समवायेन गन्धसत्त्वं पृथिव्या लक्षणम् ।
तेन देहाश्रयसंयोगसम्बन्धेन गन्धवति जलादीं नातिव्याप्तिः ।
अलक्ष्यवृत्तित्वं लक्षणस्यातिव्याप्तिः ।

ननु पापाणे भास्ति गन्ध, स कथं स्यात् लक्षणान्वितः ।
तस्मादप्यात लक्षणमिदम् । लक्ष्येऽदेशावृत्तिरन्वयसति ।
तत्र, अस्ति पापाणे गन्ध केवलमनुकट्टतया नोपलभ्यते ।
कथमन्यथा पापाणमस्मिन् चूर्णादात्रुपलभ्येत गन्ध । 'यद् द्रव्यं

१ स गन्धस्तदाश्रय पृथिवी स्यात् समो जले ।

२ अन्वयश्च=पापाणस्य गन्धपत्वामये ।

३ यद् द्रव्यं=भस्मादि द्रव्यं, यस्य द्रव्यस्य पापाणादेर्ध्वमेव गन्ध,
तद्=भस्मादि द्रव्यम् ।

यस्य द्रव्यस्य ध्वंसेन जन्मं तत् तदुपादानावयवारब्धमिति हि नियमः । तथा च, य एवावयवाः पापाणास्मन्नस्त एव तद् मत्मारम्भका इति तैत्तिरीयवैश्वानरे पापाणे गन्धोऽस्त्येव पृथिवीत्वात् । अनुपलब्धावनुद्भूतावमेव हेतुः ।

इयं च पृथिवी शुक्ल-नील-पीताद्यनेकरूपयती, पद्भिर्घ-
रसकती च, सौरमाऽसौरभमेदेन द्विविधस्तत्र गन्धः । स्पर्श-
श्चास्याः पाकजोऽनुष्णाशीतः । पाकज. = पाक-परिवर्ती ।
नोष्णो न शीतोऽनुष्णाशीतः । नित्याऽनित्या चेति द्विविधा
हि सा । नित्या परमाणुरूपा । अनित्या कार्यरूपा । इयमनित्या
कार्यरूपा पृथिवी अवयविनीत्युच्यते । सन्ति हि अस्या
अवयवा । अवयवैः परमाण्वादिभिरवयविनो द्यगुणाद्यः-
कमशो जन्मन्ते । समानं चैवं जल-तेजो वायुश्चपि ।

अथ कोऽयम् अवयवी ?, अर्थोऽयं गवादिर्षटादिलोकैस्तु
परमाणुपुञ्ज एव, न च तथा सति प्रत्यक्षं न स्यात्तस्य ।
स्तीन्द्रिया हि परमाणवः । एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षेऽपि तत्समू-
हस्य सम्भवति प्रत्यक्षम् । एकस्य केशस्याऽप्रत्यक्षेऽपि केश-
समूहस्य यथा प्रत्यक्षम् । कथमयं प्रत्यय ?—‘एको महान्
घट’ इति । परमाणवो हि वह्नयः सूक्ष्माश्च । यथमेकवयम् महत्त्वं
च । सेनायनादिवत् स्यात् = अनेकेषु सैनिकेषु भवति प्रत्यय
एकेय महती सेना, तथा अनेकेषु वृक्षेषु एकं महदिदं वन-

१ तस्य पापाणाद्विद्रव्यस्य उपादानभूनाः ये पार्थिवत्ववा-
स्तैराव्यभिचि ।

२ अवयविन्व, परमाण्वादिभिर्जन्यत्व च द्यगुणादीनाम् ।

३. लोको विषय । लोक्यते = ज्ञातो इति शब्दः ।

४ परमाणुपुञ्जत्वादे ।

मिति । ततश्च परमाणुसमूह एव गवादिघटादिलोको न
कश्चिद्व्ययर्था विषय इति ।

मैत्रम्—अस्मि अद्ययर्था यो गोघटादि-व्ययहारविषयः,
प्रत्यक्षविषयश्च । अन्यथा अतीन्द्रिय-स्वभावानां परमाणुना
समूहोऽप्यतीन्द्रिय एवेति न म्यात् समूहस्यापि प्रत्यक्षम् ।
केशोऽप्यतीन्द्रियः सतीन्द्रियः समीपे तस्य
प्रत्यक्षात् । सेनादनादिचक्षुरत्व-प्रत्ययोऽपि परमाणु-समूहे
नोपपद्यते । गृहाने नैत्र अद्ययदानां पृथक्त्वम्, यत्र सैनिका
वृक्षा वा नातीन्द्रियाः, केवलं दूरत्वहेतोः कारणान्तरतो वा
पृथक्त्वस्याऽग्रहणाद् भोक्तोऽपि तथा प्रत्ययः सम्भवति
सेनादीं यनादीं वा । इह तु अणुपरिमाण्यत्सु अतीन्द्रियेषु
परमाणुषु कथं भाक्तोऽपि तथा प्रत्ययः परमाणुषुञ्च रयात् ।
तस्मात् सिद्धोऽयमर्थः, योऽसाधैरुच्यते महाश्चात्पीर्याश्चागैमा-
पायी प्रत्यक्ष-विषयश्च । तेनैव प्रवर्तन्ते नर्मे व्यञ्जारा, तद्-
भावे तु सर्वमेव ज्ञान मिथ्याज्ञानमेव स्यात् । अस्यचित्तो-
ऽभावात्, मूढस्य कारणीभूतस्य परमाणुजातस्य चातीन्द्रिय-
तया उपलम्भाविषयत्वात् । सम्यग्ज्ञानमपि तदा किं स्यात्,
यद्यदुपलभ्यतेऽवयवित्येनां प्रातं तदिति ।

१ उपनामो रङ्गान्तः । विषयोऽसङ्गतः ।

२. सेनादनादी ।

३. भाक्तो गौणः ।

४ इन्द्रियवन्प्रत्यक्षाविषयेषु ।

५ उत्पादविनाशनीलः ।

६ अद्य घटः, अद्य पट इत्यादिरूपम् ।

७ अवयव्येव तदित्यर्थः ।

यत्रावयवधाराविधान्तिः स परमाणुः ।

अवयविनोऽस्ति अवयवधारा—घटस्य कपालौ, कपालस्य कपालिके इत्येवम् । सेथं नाऽविश्रमाज्जन्ता चा । तथात्वे साम्यमापद्येत भेरौ संपे च । उभयोरपि अवयवधारायाः साम्यान् किं कृतं भवेद् वैपम्यम् । अस्ति च वैपम्यम् । अथ स्यात् कचिद् विश्रान्तिः । यतोऽवयव-बहुत्वात्पत्वकृत वैपम्य-मुपपद्यतेतमाम् । यत्र अवयवधाराया विश्रामः सोऽय परमाणुः, नास्ति तस्मादणुनरोऽणुतमो वा कश्चित् । अतवयवत्वात्तस्य । तैत एव चायं नित्योऽपि । न च प्रसरेणापेद विश्रान्तिः स्यादवयवधातयाः, चाणुप हि द्रव्यं प्रसरेणुः स्यावयवो षट्पत् । तदवयवाश्च ह्यणुका अपि सावयवा यतो महदारम्भकास्ते । दृष्टा हि महदारम्भकाः सावयवा यथा कपालाः । न च परमाणु-रपि सावयवोऽन्यस्यानात् । किञ्च अणुपरिमाणु-तारतम्य स्यापि विश्रान्ति परमाणुधैव । महत्परिमाणुतारतम्यस्य यथा गगने । परमाणुस्वरूपं च—

“जालान्तर्गते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
तस्य पृष्ठतमो भागः परमाणुरुदाहृतः ॥”

१. अनन्तत्वे ।
२. अनन्तत्वमेव साम्यम् ।
३. अन्तिमावयवत्वात् सर्वेभ्योऽपि सूक्ष्मात्वात्तदर्थः ।
४. महत्तः = महत्परिमाणुत्वात्, आरम्भका जनका ।
५. तस्य सावयवत्वे तदवयवोऽपि तदतदवयवोऽपि सावयवतः स्यादित्य-
नवरथा ।

कार्परूपामौ पृथिवी त्रिधा, शरीरमिन्द्रियं त्रिपथ्येति ।

पार्थिवं हि शरीरं द्विधा—योनिजमयोनितं च । शुक्र-
शोणितसन्निपातेन योनेर्जातिं योनिजम् । तदपि जरायुजा-
ऽऽजमेदेन द्विविधम् । जरायुजं मनुष्य-यशु-मृगादीनाम् ।
अण्डजं पक्षिसर्पादीनाम् । अनपेक्षित-शुक्र-शोणित-सन्निपात-
मयोनिजम्,—स्वेदजमुद्भिजं च । स्वेदजं यूना-मत्कुण-कृमि-
दंशादीनाम् । उद्भिजं तस्गुल्मादीनाम् । सर्वेषां चैतेषां
गन्धप्राधान्यात्पार्थिवत्वम् । फलेदादिसत्तया जरीयत्वादिकं
नो शङ्कनीयम्, फलेदादिविनाशेऽपि शरीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् ।
गन्धोपलब्धेश्च पार्थिवत्वसिद्धेः ।

नासाप्रवर्तिं घ्राणं पार्थिवमिन्द्रियम् । तद्वि रूपादिषु
केवलं गन्धं व्यङ्ग्येति तत एव पार्थिवम् । यथा कुङ्कुमस्य केवलं
गन्धं व्यञ्जयद् घृतं पार्थिवम् ।

उपभोगनाधनं विषयः । द्रव्यमादिब्रह्माण्डपर्यन्तो घटादिः
सर्वोऽपि पार्थिवो विषयः । इदं हि सर्वं यददृष्टाधीनतया
जातं साक्षात्परम्परया वा तदुपभोगं जनयत्येव । शरीरमिन्द्रियं
चापि तथा, प्रसारान्तरोपन्यासस्तु प्रपञ्चार्थः । शिष्यबुद्धि-
वैश्यासार्थं प्रपञ्चः ।

श्रीतस्पर्शवज्रलं स्नेहसमवायिकारणम् ।

जले शीत एव स्पर्शः । तेजः संयोगादुष्णता-प्रतीतिराश्रयो-
पार्थिवी भ्रान्तिः । अत एव तेजस्रयोगात्प्रभवे भवति पुनः
शैत्यम् । स्नेहसमवायिकारणं जलमेवेति जल एव स्नेहः ।

१. गमयति बोधयति वा ।
२. 'किंशर' नाम्ना प्रमितस्य गन्धद्रव्यस्य ।
३. विषय एवेत्यर्थः, उपभोगनाधनत्वात् ।

घृतादावपि स्नेहस्तदन्तर्बन्ति-जलस्यैव । जले मधुर एव रसः । यद्यपि प्रत्यक्षेण कोऽपि नानुभूयते तत्र रसस्तथापि हरीतकी-मक्षणं जलीय-भापुर्य-व्यञ्जकमनुभवानुरोधान् कल्प्यते । जम्बीर-जलादौ आस्तादिप्रतीतिराधयोपाधिकी । अमास्वरशुक्लं जले रूपम् । फालिन्द्रिजले तु नीलिमोपलन्धिराधयोपाधिपृता ध्वान्तिः । भवति चात एव खिपति विक्षेपे ध्वलितमोपलन्धिः । सांसिद्धिकं च द्रवत्वं जले प्रत्यक्षसिद्धम् ।

जलं द्विधा नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणुरूपम्, अनित्यं कार्यरूपम् । कार्यरूपं पुनस्त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमद्योनिजं वरुणलोके । पार्थिवभागोपमिमाकोपभोगक्षमं तत् । इन्द्रियं रसव्यञ्जकं रसमं जिह्वाप्रवर्ति, विषयश्च स्मरित्-समुद्-हिम-करकादि- । कश्चा हिमं च कठिनमपि न पार्थिवम्, उष्मणा धिलीनयोस्तयोः प्रत्यक्षतो जलीयत्वसिद्धेः ।

शैत्यातिशयेन सहन्यमाताः खल्वपो मेघगताः करकादि-भायमापद्यन्ते । दिव्यतेजःसंयोगादपां सघातः करकादिभाय इत्यन्थे, पुनर्विलयनं च पुनर्विज्ञानीयनेजःसंयोगादेवेति प्रत्यक्षसिद्धम् । तथा च कणादसूत्रम् “अपां सहातो विलयनं च संज्ञाययोगात् ।” कित्त्वेव जलस्य सांसिद्धिक-द्रवत्वव्यत्वं चिन्त्यं स्यात् । अदृष्टविशेषेण द्रवत्वमतिगोघातकठिनत्वमत्ययो भ्रान्तिरित्यपरे । *आयस्क-निसरभक्त्या ५४८८*

उष्णस्पर्शवत्तेजः ।

उष्ण एव स्पर्शस्तेजसि । रूपं शुक्ल-भास्वरम् । चन्द्रकिरणेषु तदन्तर्बन्ति-जलस्पर्शेन शीतेनाऽभिभवान्त्वानुभूयते उष्णस्पर्शः । श्रद्धौ पार्थिवरूपेण लोहितेनाभिभूतं नानुभूयते शुक्लरूपम् । द्रवत्वं तत्र भैमिच्छिकम्, अग्निसंयोगादिनिमित्तत्वं सुवर्णादौ ।

अथापि द्विविधं तेजः, नित्यमनित्य च । नित्य परमाणुरूपम्,
अनित्यं कार्यरूपम् । कार्यरूपं पुनस्त्रिधा शरीरमिन्द्रिय विषय-
श्चेति । शरीरं सूर्यलोके तैजसम् । पार्थिवभागोपलम्भादुपभोग-
क्षमम् । इन्द्रियं रूपव्यञ्जकं चतुः कृष्णतारावर्ति । विषयरूप
च तेजद्वन्द्वविधम्—मौम दिव्यमुदर्यमारुजं चेति । मौम
वह्न्यादि, दिव्यमविधनं विद्युत्, सूर्यादिकं च । भुक्ताहार-
परिणामहेतुदर्यम् । आकरुजं च तेज सुवर्णादि ।

ननु कथं सुवर्णं तेजः । तद्धि न विश्वित्प्रनाशयति न चा-
त्मस्युपलभ्यते, पीत गुरुत्वयच्च । तेजो हि मास्वरगुणलं
गुरुत्वानाधयश्च ।

अत्रोच्यते सुवर्णं तेज एव, अन्यन्तानलसयोगेऽपि तत्रोत्पन्नं
द्रवत्व मोचिद्वद्यते यत् । इष्ट हि नैमित्तिकं द्रव्यं पृथिव्या घृण-
लत्वाद् । अत्यन्तानलसयोगे विनश्यत् । अनुचिद्रूपमानमिदं
नैमित्तिकं द्रव्यं तैजसमेव । नेदं पृथिवी गन्धानायात् । ना-
जान्या पृथिवी । पीतरूपं मुख्यं चात्रैतदन्तर्वर्ति-पार्थिवभा-
गस्य । मास्वरगुणलरूपाप्रहश्च पार्थिवरूपेणाभिभवात् । श्रुत
एव न प्रनाशक, नाप्युपलभ्यते तमसि । एतेन रजतादीनामपि
तैजसत्वं व्यौख्यातम् ।

१. द्वयोरेव नैमित्तिकं द्रव्यं पृथिव्या तेजसि च । घृणलत्वादिदृष-
ष्टपथोद्भवत्वमत्यन्तानलसयोगे विनश्यतीति इष्टम् । सुवर्णं स्थितं
नैमित्तिकं द्रव्यं चात्यन्तानलसयोगे न विनश्यतीति सुवर्णं तेजः
एवेति निर्विकारं सिध्यति ।

२. इदम् = सुवर्णम् ।

३. मास्वरगुणलरूपाभिभवादेव ।

रूपरहितः स्पर्शवान् वायुः ।

प्रत्यक्षलिङ्गमिदं वायौ नास्ति रूपमिति । कदाचिन्महा-
वात्यादौ लोहितादिरूपं तु पार्थिवानां रजसामेव । स्पर्शश्च ;
तस्यानुष्णाशीतोऽपारुजोऽनन्यसाधारणः । सोऽयं विलक्षण-
स्पर्श एव वायोऽनुमाने लिङ्गम् । विलक्षणशब्दः, वृणादीनामा-
काशे निरालम्बे घृतिः, शक्तिदीनां कम्पश्चापि तस्यानुमाने
भवति लिङ्गम् । केचित्तु वायुं स्पृशामीत्यनुभवानुरोधात्
त्वाच्चप्रत्यक्षोपलब्धिर्नयुरिति मन्यन्ते । तत्रापरे त्वाच्च प्रत्यक्ष-
मपि रूपवतामेवेति वायौ रूपाभावात् त्वाच्चप्रत्यक्षं तस्थेत्या-
चक्षते । वायुं स्पृशामीति प्रतीतिस्तु स्पर्शेन वायुमनुमिनोमी-
त्यनुमितिरूपमेवेति न प्रत्यक्षो वायुः ।

पूर्ववत्सोऽपि द्विविधः, नित्योऽनित्यश्च । नित्यः परमाणु-
रूपः । अनित्यः कार्यरूपः । सोऽपि त्रिधा शरीरमिन्द्रियं
क्षिप्यश्चेति । शरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम् । पार्थिवमागो-
पष्टम्भः समानः । इन्द्रियं स्पर्शव्यञ्जकं शरीरव्यापि त्वक् ।
विषयः प्राणादिर्महावायुपर्यन्तः । भ्रूणादिभ्रूण-धारणादिसमर्थो
महावायुः । अन्तःशरीरे घातु-मल-रसादीनां भ्रूणहेतुः प्राणः ।
सं शैकोऽपि उपाधिभेदात्पञ्चधा । प्राणनाश्रयो हृदये, अपनय-
नादपानो गुदे, समं नयनासमानो नाभिमण्डले, उन्नयनादुत्थान
करुते, विविधं नयनाद् व्यानं सर्वशरीरे ।

शब्दगुणकमाकाशं विभु नित्यं च ।

शब्द एव विशेषगुण आकाशे । शब्दाक्षयतयैव हि सिध्यत्या-
काशम् । तथाहि—शब्दो गुणः, तदाशयः किमपि द्रव्यं स्यात्

संयोगवत् । नहि गुणो नाम द्रव्यनाशयः कश्चित् । नार्थ-
स्पर्शनेतां विशेषगुणः अकारणगुणपूर्वकात् । दृष्टाः पृथिव्यादि-
विशेषगुणा रूपादयः कारणगुणपूर्वकाः । शब्दो न तथा । नापि
वायो कारणगुणपूर्वक उत्पत्तमर्हति, श्रयावद्द्रव्य-भाषित्वात् ।
न च दिक्कालमनसां गुणो विशेषगुणत्वात् । नहि दिशि काले
मनसि वा कश्चिद् विशेषगुणस्तिष्ठति । नाप्यात्मज्ञो विशेष
गुणो वहिरिन्द्रिय-प्राप्तत्वात् । नहि कोऽपि आत्मविशेषगुणो
वहिरिन्द्रियप्राप्तः । पारिशेष्यादाकाशं शब्दादयो द्रव्यं
विध्यति । अत्रकाशदान चाकाशलिङ्गम् । तत एव निष्कमणं
प्रवेशनं च सम्भवति । नाम्ब्याकाशीव शरीरम् । श्रोत्रमाका-
शीयमिन्द्रियम् । आकाशदेशः श्रोत्रम् । श्रोत्रोपलब्धिः शब्दः ।
विभु नित्य चेदमाशशम् ।

१. यथा सयोगो गुणस्त्वनाशयो द्रव्य पृथिव्यादित्येवमेव ।
२. पृथिवी-जल तेजो-वायुनाम् ।
३. 'कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्ते' इति तार्किक-नियमः । तथा च
कारणगुण पूर्व = समवायिकारण यस्य स कारणगुणपूर्वक, यथा
तन्तुस्पर्शकारणं पटस्त्वम् । कारणगुणपूर्वको न भवति सोऽकारण-
गुणपूर्वक, शब्दश्च तथा, नहि आकाशकारणं तदवयवात्मिन यद्-
गुणोनाशं जनितं स्यात् ।
४. यन्म हि गुणस्त्वं द्वास्त्रिभि-जालपर्यन्तं दियति स चावद्द्रव्यभावो,
यथा पृथिवीगुणो रजसः । यन्म न तथा, त्रिगणानेऽपि स्वान्धी-
भूते द्रव्ये क्षणान्तरे विनश्यति यत् । ततोऽशावद्द्रव्यभावीगुण
शब्दो न वायुगुणो भवितुमर्हति, वायुगुणात् शब्दावद्द्रव्यभाषित्वात् ।
५. नार्थगुणकली-देशानन्दिष्यमाकाशं श्रोत्रमिदं ।

परमपरं युगपच्चिरं क्षिप्रमित्यादि-व्यवहारहेतुः कालः ।

परमपरम्=पुगणं नदीनं च, युगपच्चिरं क्षिप्रमिति प्रसिद्धम् । यमपेक्ष्य यस्योत्पत्तिरूपेण सूर्यपरिस्पन्देनान्तर्भाव्यते, तमपेक्ष्य सोऽपरः । अपरं चापेक्ष्यान्यः परः । तत्र यद् द्रव्यं परस्यापरस्य वा सूर्यपरिस्पन्देन सम्बन्धं घटयति तद् द्रव्यं कालः । स ह्येतत्सर्वं कल्पयति । तथा चायं युवा स्थविरोऽसौ, युगपदुत्पद्यन्ते धान्यबीजानि, निरं जीव सौम्य, क्षिप्रं वाति वायुः, इदानीं घटस्तदानीं वृष्टिरित्याद्याः प्रत्ययाः सूर्यपरिस्पन्दं विपरीकुर्वन्ति । तत्र सूर्यपरिस्पन्देन युव-स्थविर-धान्य-बीजादीनां सम्बन्धः कदिचत्सर्गादेव । नायं सयोगः सम्भवति, स्वाध्याय-तपन-संयोगि-संयोगरूप एव स्यादित्येतःसम्बन्ध-घटकः कालः सिध्यति । स्वं=सूर्यपरिस्पन्दः, तदाश्रयः सूर्यः, तत्संयोगी काल, तत्संयोगो युव-स्थविर-धान्यबीजादाविति । स चक्रो चिभुनिःश्च । उपाधिभेदात्तु क्षणमुहूर्त्ताहोरात्रमास-र्षावि-व्यवहारविषयः । प्रथमक्षणे सूर्यपरिस्पन्दजन्म-विभाग-प्रागभावावच्छिन्नं कर्मयोगाधिः । एवमुत्तरत्रापि कल्पयताम् । मुहूर्त्तादिव्यवहारश्च तत्तत्क्षणाकृष्टैरेव । सर्वशान्त्येषु इदानीं जातस्तदानीं जात इति व्यवहारदर्शनात्सर्वेषामप्युत्पत्तिमताभयं साधारणो हेतुः ।

दूरान्तिकादि-व्यवहारहेतुर्दिकः ।

द्वैशिक परत्वं दूरत्वम्, द्वैशिकमपरत्वं चान्तिकत्वम् । दूरमदः, अन्तिकमिदम्, इत्यत्र परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणं

१. एतद्=जगद्भवत्, रक्षयान्=परिवर्तयति ।

२. परिस्पन्दः क्रियानिष्पत्तयः धान्यबीजादाना संयोगात्सम्भवत् ।

सयोगस्तदाश्रयतया दिक् सिध्यति । सा चेका विभवा नित्या च । उपाधिभेदानु भवति प्राच्यादि-व्यपदेशभाक् । यथा हि—
 पुन्यस्योदयगिरिसन्निहिता या दिक् सा तस्य प्राची, = प्राग्
 अस्यां सन्निता अश्नतीति । तस्यैवोदयगिरिव्यसन्निहिता प्रतीची, =
 प्रतीपम् अश्नति सविता अस्यामिति । सुमेरुगिरिसन्निहिता
 तस्योदंती = ऊर्ध्वमश्नति सविता अस्यामिति । सुमेरु-व्यसन्निहिता
 च तस्यावाची = अवाग् अश्नति सविता अस्यामिति ।

ज्ञानाधिकरणमात्मा ।

पश्यति नक्षुपा, शृणोति श्रोत्रेण, जिघ्रति घ्राणेन, स्थदते
 रसनेन, स्पृशति स्पर्शनेन, मनसा संकल्पयते मनुत चेति
 ज्ञाने कर्मणानि इन्द्रियाणि आत्मा कर्ता । ततो जानाति इन्द्रियै-
 र्योऽर्थांश्च आत्मा चेतनोऽधिष्ठाता च शरीरादानाम्, चेतनो
 ह्यधितिष्ठति । एकैकविषयाणीन्द्रियाणि, न चक्षु रूपातिरिक्तं
 गृह्णाति, श्रोत्र वा शब्दातिरिक्तम्, आत्मा-सर्वविषय सर्वं
 गृह्णाति, रूपदर्शी स्पर्शयं रसं गन्ध चापि गृह्णाति, यद् यकारण-
 मुपादत्ते तेन तेन गृह्णाति । प्रतिमन्थस्ते च योऽहं चक्षुषा-
 ऽद्राक्षम्, सोऽहं स्पर्शनेन स्पृशामि । ततो नेन्द्रियाणां कर्तृत्वं
 चेतनस्य वा ।

इन्द्रियान्तरविकाराच्च नेन्द्रियाणां चैतन्यम् ।

आभ्रादिफले दृष्टे नट्टसानुस्मृतौ मुखे रम्यनेन्द्रियस्य
 रसगंधिप्रवर्तितौ जिह्वोदकसंप्लवो भवति सोऽप्यभिन्द्रियान्तर-
 विकारो नेन्द्रियचैतन्ये उपपद्यते, यतो गान्धदृष्टमन्यः स्मरति ।

१. "मर्षेणामेव वषांश्च मेरुदतरत विपत" ।

२. रसगंधि = रसमदृष्टतातना, तथा प्रवर्तित । जिह्वाया उदकस्य
 संप्लव, = संस्पर्शम् ।

करणानां सकर्तृकत्व-नियमाच्च ।

भयं हि करणं सकर्तृकं दृष्टं यथा कुठारादि, करणानि खल्विन्द्रियाणि, तस्मात्सकर्तृकाणि, ततस्तद्भिन्नश्चेतन आत्मा सिध्यति । किञ्चेन्द्रियाणां चैतन्ये तेषामुपेघाते स्मृतिर्न स्यात्, नान्यः पूर्वदृष्टं स्मरेत्, घघिरो घा श्रुतपूर्वं शब्दम् ।

नापि चैतन्यं शरीरस्य मृतेषु व्यभिचारात् ।

यदि शरीरमेवात्मा चेतन च भ्यात् अथ नृनशरीरमपि चेतयेत्, जानीयाद् वा सर्वं विषयजातम् । नैव चेतयते, जानाति वा किञ्चित् ।

कृत-हानमकृताभ्यागमश्च प्रसज्येत ।

पूर्वजन्मसु येन शरीरेण कृत हिंसादि नादो हिंसाविफलेन युज्यते । यद्येह जन्मनि युज्यते न तेन कृतं तद्विंसादि । मुह्ययथो वा यजो व्यथः । शरीरस्यैव चैतन्ये कोऽन्यस्ततो मुमुक्षुर्नित्यः । तस्माच्च शरीरमात्मा चेतनं वा ।

ननु मनश्चेतनमात्मा च स्यात् ।

मयंविषयमेक नित्य च तत् । तत अहम-प्रतिपत्तिहेतु-र्नानाविषयप्रवृत्तं प्रतिस्तन्धानम् इन्द्रियान्तरविकारश्च संभवति मनस्येव । तत्रोच्यते—ज्ञातुर्यथा याज्ञरूपादि-ज्ञानकरणं चक्षुरा-

१. उपपादे = विनागे । तेषाम् इन्द्रियाणां ।

२. आत्मप्रतिपत्तिहेतुः = आत्ममापको हेतुः । रूपादिनानानिगमहर्ण चक्षुरादिद्वारा । प्रतिस्तन्धानम् = एककर्तृत्वेनानुभवनम्, योऽह चक्षुषाऽप्राप्तं सोऽह त्वया स्पृशाभीरवादिरूपम् । इन्द्रियान्तर-विकारश्च पूर्वोक्तः । तदिदं सर्वं मनस एतत्त्वेन सम्भविद् महतीत्यर्थः ।

घस्ति—चक्षुषा पश्यति घ्राणेन जिघ्रति । एवमाभ्यन्तर-सुख-
दुःखादिज्ञानकरणमप्यपेक्ष्यते । येनार्थं सुखं दुःखं वा ज्ञानाति
मन्यते संकल्पयते च । तत्रेदमाभ्यन्तरं करणं मनः । तद्यापि
सकलकमेव स्यात् करणत्वादिति तद्भिन्नः यत्ता आत्मा
मिध्यति । किञ्च मनसि ज्ञानसुखादिस्वीकारेऽप्रत्यक्षत्वं
तेषामापद्येत, मनसोऽणुत्वात्प्रत्यक्षे महत्त्वस्य कारकत्वात् ।

आत्मा नित्यः ।

देहोत्पत्तेः प्राक् देहपातानन्तरं चेति सदाऽप्यतिष्ठेन आत्मा ।
जातमात्रस्य हि कुमारस्य पूर्वोभयन्त-स्मृत्यनुदग्धास्तन्यपाने
दृश्यते प्रवृत्तिः । यस्मिन् जन्मन्यननुभूतेषु हर्ष-भय-शोकहेतुपू-
पस्थितेषु हर्ष-भय-शोकसंप्रतिपत्तिश्च । किञ्च सर्वस्यापि
जन्तोस्त्विं भवति आत्माशीः—‘मौ न भूयं भूयासम्’ इति । जात-
मात्रस्य दृगेरपि मरणप्राप्तश्चानुमापयति पूर्व-पूर्वतरं जन्म,
यत्राय परमदुःखदं मरणमनुभूतवान्, इह च पुनः स्मरन्तत-
गम्यति ।

धीतराग-जन्मादर्शनाद्य ।

धीतरागस्य योगिनो न भवति पुनर्जन्म, ततोऽर्थादापद्ये
‘श्रगो जायते’ इति । जायमानोऽयं रागानुधिद्धो जायते ।
रागस्य हेतुः पूर्वाभूत-विषयचिन्तनम् । पूर्वाभूतव्यय-विषयाणां

१. महर्षेः पदविषये प्रत्यक्षं देहविनि विद्यायाः सावगभावतोऽपि मत्त्वं
हेतुः । आ मनि ज्ञानसुखादिस्वीकारे न भागमद्वयभावाद्य भवति
प्रत्यक्षं गुणादीनाम् ।

२. गीपतिवतिः = उपतिः ।

३. न भूयन् इति वा किन्तु भूयासवेऽ, (माहयोगऽऽभाषः) ।

पूर्वजन्मनि, इति सिद्धमस्य पूर्वं जन्म । तत्राप्ययं रागानुबिद्ध एव जात इति पूर्व-पूर्वतम-पूर्वतम-शरीरसम्बन्धादनादिरय-मात्मा सिध्यति । अत्रादेश्च भावस्य नाशयोगाच्चित्यत्वं तस्य ।

चेष्टयाऽनुमीयते परत्र ।

स्यशरीरे न्वयमात्मा 'ग्रह सुखी' 'ग्रहं दुःखी' इत्याद्यहं-प्रत्ययविषयो मानसप्रत्यक्षगम्यः । परकीय-शरीरे चार्यं चेष्टयाऽनुमीयते । हिंताऽद्विष्यत् प्राप्ति-परिहार-फलकं शरीरं कर्म चेष्टा । चेतन-प्रयत्न-भाष्यया चानैया व्यवस्थित रथगत्या सारथि-रिवात्माऽनुमीयते ।

प्रतिशरीरं भिन्नधार्यं व्यवस्थातः ।

यशभिन्नः स्यात् नैव व्यवस्था स्यात् सुखो दुःखी वा कश्चित् । विद्वान् जन्मो वा कश्चिदिति ।

जीवेश्वरभेदाच्चापि नाना ।

आत्मा द्विविधो जीवात्मा परमात्मा च । परमात्मा ईश्वरः, फलेशादिभिरपरान्मुष्टः, एको जगतः कर्ता, सत्त्व्यातिशय-चिन्ति-मुक्तः, सर्वज्ञश्च । सर्वे हि कार्यं कर्तुंजन्यं दृष्टं यथा घटादि । कार्यं च पृथिव्यादि, तदपि कर्तुंजन्यमेव स्यात् । यक्षेद् सर्वं महाशक्तिर्जनयति स एशयमीश्वरः । तथा चागमः—'छाया-भूमी जनयन् देव एको विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता' इति ।

जीवाश्च सुखदुःखादिमन्तः शरीरसंयोग वियोगधर्माजो-जनन्ताः । धर्मभेदात् शास्त्रप्रामाण्याच्च न जीवेश्वरयोरेक्यम् ।

१. द्विप्रतिशरीरद्विपरिहारश्च फल गम्य तादृजम् ।

२. अत्रया = चेष्टया ।

३. नास्ति तत्समः कश्चित्, नापि तदविशयी वा, तस्मात् साम्बाधि-दायप्रतिमुक्तः ।

धर्मभेदः स्पष्टः । शास्त्रप्रमाणं च—

‘द्वौ सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि-पस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलु स्वाद्धृत्तिं अनश्नन्नन्यो अभिचाक्षतीति ।’

क्षणिकविज्ञानमात्मेति बौद्धाः ।

नायमात्मा ज्ञानाधिकरण किन्तु स्वयं विज्ञानमेवात्मा
लाभयान् । तत्र विज्ञानं क्षणिकं, सर्वे क्षणिकमिति नियमात् ।
नदेतच्चिन्त्यते—आत्मभूतमिदं विज्ञानं किं-विषयम् ? नहि
ज्ञानं च नाम निर्दिष्यं च-स्यात् । सर्वविषयं किञ्चिद्-विषय
वा ? सर्वविषयं येत्सर्वं सर्वज्ञः भ्यात् । यत्किञ्चिद्-विषयं
चेद् विनिगमकं नास्ति—घटविषयं कुतो न पटविषयं,
पटविषयं कुतो न घटविषयमिति ।

किञ्च क्षणिकविज्ञानं चेदात्मा स्मरणानुपपत्तिः स्यात्—
येन विज्ञानात्मा दृष्टो घटः कालान्तरे स नास्ति, अन्यो
विज्ञानात्मा, कथं स घटं स्मरेत् । नान्यदृष्टमन्यं स्मरति ।
अन्यथा देवदत्तादृष्टं यद्वत्तः स्मरेत्, न च स्मरति ।

नित्यविज्ञानमात्मेति वैदान्तिनः ।

विज्ञानमेवात्मा, तच्चेद विज्ञानं नित्यम् । तथा च श्रुतिः

- १ सर्वज्ञ ईश्वर, अल्पहा जीव ।
- २ द्वौ सुपर्णां=सुपर्णा पक्षिहयो मयुजो महयोगिनो सखायो सखि
भूतौ (सर्वत्र ओळ. वा वैदिक) । समानं वृक्षम् एकमेव शरीररूप
वृक्षं परिपस्वजाते समाभितवन्तौ, जीव ईश्वरश्च । तयोरन्यो
जावन्तदभिमानो सन् पिप्पलु मुसादुःखरूपं फलं स्वादु जस्तादु वा
अस्ति=भुङ्क्ते । अन्य=ईश्वरः अनश्नन् अमुञ्जानं साक्षिपताया
केवलम् अभिचानशीति=परयति ।
- ३ इत्यभेदर-पक्षमाधिका पुष्टिर्विनिगमकं तत्रास्तीत्यर्थं ।

‘अविनाशी वा अरे अपमात्मा’ “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”
 “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति च । आत्मा ब्रह्मेति नाप्यन्तरं
 तत्र । अन्यत्रोक्तो जीवब्रह्मादिभेदस्तु पाषाधिकृत एव । एकमेवा-
 द्वितीयं विज्ञानानन्दस्वरूपं दि तदिति तेषामाशयः ।

तत्रेदं विचार्यते—विज्ञानात्मनो नित्यस्यापि सविषयत्वं
 पूर्वस्वरसाहृतमेव । निर्विषयस्य च ज्ञानत्वे एव नास्ति प्रमाणम् ।
 निर्गुणा श्रुतिश्च विज्ञानपदेन विज्ञानाश्रयमेवाभिधत्ते । उत्तरत्र
 आनन्दमिति नपुंसकस्यानुरोधात् । अयमभिलिखि.—आह-
 पूर्वाभन्दतेर्घञि ‘आनन्दः’ ‘घञयन्ताः पुलि’ इत्यनुशासना-
 त्पुंलिङ्गः, अग्रहलिङ्गश्च स् । अत्र च अर्गुमादित्वान्मन्पूर्वो-
 योऽच् प्रत्ययः, ब्रह्म-विद्युत्प्रथम् आनन्दवदित्यर्थः । अन्यथा
 पुंलिङ्गः स्यात् । एव विज्ञानमित्यस्यापि विज्ञानाश्रय एवार्थः ।
 ‘ब्रह्मविद् ब्रह्मेव भवती’ति श्रुतेश्च । वेदनविषयो वेदनस्वरूप
 एवेति व्याघातः । ब्रह्मैतैत्यस्य च ब्रह्मत्वात्पर्यमापद्यते इत्यर्थः,
 नत्वभेदः इति ।

चेतनः पुरुषः पञ्चपलाशवात्रिलेपाः न कर्तेति साहचर्याः ।

पुरुष = आत्मा, चेतनः, शुद्धः = कृति-सुख-दुःखादि-सम्पर्क-
 रहितः । अतो नास्ती कर्ता । नाप्युपादानकारणं जगतः कार्य-

१. वेदान्मिते इत्यर्थः ।
२. “इति रूपणी” इत्यादावुक्तः ।
३. शरीरात्मनित्वाद्युपाधिकृत एवेति ।
४. पूर्वोक्ता श्रुति “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति” ।
५. अमौ आत्मा कृत्यादिदाहिल्यादेव न कर्ता ।

कारणयोर्भेदात् कार्यनाशे तस्यापि विनाश-प्रसङ्गान् । प्रकृतिः कर्त्री । सा जडापि चेतनप्रतियोग्येन भवति चेतनेव । तस्या एव परिणामा युद्धादयः सम्भूति तेषां सिद्धान्तः ।

परीक्ष्यमाणं चेदं नास्त्वलिनमपस्तिष्ठते तथाहि—यदि प्रकृतिः कर्त्री पुरुषश्चेतनोऽसद्भवस्तदा कथं जडा कर्त्री, चेतनोऽहं करोमीति चैतन्यकर्तृत्वयोः सामानाधिकरण्यात् प्रत्ययश्च कथं न्यवच्छेदनेन । चैतन्यभांशे प्रकृतौ भ्रान्तोऽयं प्रत्यय इति चेत्कर्तृभांशेऽपि भ्रान्त एव स प्रत्ययः किन्न स्यात् । तस्मात् यश्चेतनः स एव कर्ता इत्येव न्यायसङ्गतम् ।

विभुर्व्युद्ध्यादिगुणवान् ।

आत्मायं विभुर्व्यापकः । बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्ना धर्माधर्मौ भावनाख्यः संस्कारः । सद्ग्यादिपञ्चकं चेति चतुर्विंश-गुणा आत्मनि वर्तन्ते । बुद्धिर्गानं ततो जानातीत्युच्यते, सुख-दुःखे चात्मवृत्तिना प्रत्यक्षे । इच्छति द्वेषि चेति इच्छाद्वेषा-यात्मनि लिख्यतः, प्रयत्नः=प्रवृत्ति निवृत्तिरूपः, येनायं प्रवर्तते निवर्तते वा । धर्माऽधर्मौ च पुण्यपापवर्मजग्पाशात्मवृत्तौ, याग्यामयं तम्फलभूतं सुखं दुःखं च भुङ्क्ते । भावनाख्यः संस्कारः स्मृतिहेतुस्तेनार्यं पूर्वानुभूतं स्मरति । सद्ग्या एकम्यादिक्य, परिमाणं परममहत्, पृथक्त्व-संयोग-विभागाश्च प्रसिद्धा एव ।

आत्मेन्द्रियादिमन्त्रिर्हर्ष-ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनमो लिङ्गम् । सुखाद्युपेतव्या च तत्सिद्धिः ।

आत्मान इन्द्रियेभ्योऽर्थैः सन्निर्णयं सम्पदि न युगप-

१. तथादानकारणते वास्तवार्थयोः ग्राह्यपमतेऽभेदात् कार्यनाशे कार्य-रूपत्वेन वागणम्यापि नात्र प्रसज्येत ।

२. नहि कश्चिद् जडोऽचेतनः कर्ता भवितुमर्हति ।

३. प्रकृतौ वाच्यभांशेऽयं प्रत्ययार्थतन्मांशे भ्रान्तः इत्यर्थः ।

दुत्पद्यन्ते ज्ञानानि चाल्लुप-भासन-श्रावणादीनि । क्रमशस्तु
मानोत्पत्तिरेकैकेन्द्रिय-निमित्ता । तेनानुभीयते—अस्ति किञ्चि
त्रिमित्तान्तरं यस्याऽसत्तिधानाद्योत्पद्यते ज्ञानं सत्तिधानाद्यो-
त्पद्यते । सोऽयं ज्ञानस्य भायोऽभायश्च मनसो लिङ्गम् । तदिदं
मनो येनेन्द्रियेण सञ्चिह्न्यते तदिन्द्रियनिमित्तमेवोत्पद्यते ज्ञानं
नान्येन्द्रियनिमित्तमिति न्न सिद्धिः ।

सुखाद्युपलब्धिसाधनं चेदम्, तथाहि—यद् येन न गृह्यते
इन्द्रियान्तरं तभ्य प्राहकं भवति, यथा चक्षुषा रसो न गृह्यते
इति रसग्रहणाय इन्द्रियान्तरं रसनम् । चक्षुरसनाभ्यां गन्धो
न गृह्यते नदर्थमिन्द्रियान्तरं घ्राणम् । नैश्च स्पर्शः शब्दो वा न
गृह्यते इति नदर्थं त्वरु श्रोत्रं वा इन्द्रियान्तरमस्ति । एवं चक्षु-
रादिभिर्याहोन्द्रियैः सुखादयो न गृह्यन्ते इति नदर्थं करणान्तर-
मन्तरिन्द्रिय मनः । अन्यथाऽऽद्येषामपि प्रत्याख्यानप्रसङ्गः ।
सुखदुःखादीनां तु सर्वेषामान्तरिक-विषयत्वात्तमेकैवेन्द्रियेण
मनसोपलब्धिर्भवतीति न नत्र करणान्तरं प्रसङ्गः ।

अणुपरिमाणं चेदम् ।

ज्ञानाऽयौगपद्यादेव मनोऽणुपरिमाणम् । यदि विमु स्यात्,
युगपत्सर्वेन्द्रियैः सम्बन्धः स्यात्, ततश्च युगपद् ज्ञानानि
स्युः । न च भवन्ति । ततोऽणुपरिमाणं मनः । क्वचिद् ज्ञान-
यौगपद्यप्रतीतिस्तु मनसोऽतिलाघवाद् उत्पलपत्र शत-न्यति-
भेदवद् अलान-वक-दर्शनवद्य भ्रान्तैव ।

अथ गुणाः पूर्वमुद्दिष्टाः ।

लक्षणं परीक्षा च सम्प्रति क्रमप्राप्तानां गुणानामुच्यते ।

१. पूर्वोक्तोपपत्त्यस्तीकारे । अन्येषाम् = प्राणादीन्द्रियाणां प्रत्याख्यान
प्रसङ्गेन ।

द्रव्याधितास्ते, नहि गुणो नाम द्रव्यानाधितः बधित् । निर्गुण
निष्क्रियाश्च, गुणे गुणः कश्चिन्न तिष्ठति, क्रिया वा कश्चिद्
छचिद् गुणे । सङ्घटनस्ते चतुर्विंशतिः । पूर्वमुद्रिष्टाः । नेषु
षोडश विशेषगुणाः, अन्ये सामान्यगुणा श्ये । अथ श्लोकौ—

“रूपं रसस्तथा गन्धः स्पर्शः सांनिधिको द्रवः ।
बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नश्च भावना ॥
धर्माऽधर्मा स्नेहशब्दायर्मा परंपरिका गुणाः ।
अन्ये गुणान्तु सामान्या विद्वद्भिः परिवर्तिताः ॥”

अन्योऽपि विशेषः ।

अपाकजा रूप-रस-गन्ध-स्पर्शा अपाकजं द्रवत्वं स्नेह-वेगी
गुरुत्वमेतद्वृक्षकथं परिमाण स्थितिस्थापनाद्यः संस्कारश्चेति
कारणगुणपूर्वका गुणाः । बुद्धि सुख दुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्मा-
धर्म भावना-शब्दाः पाकजाश्च रूप-रस-गन्ध-स्पर्शा अकारण-
गुणपूर्वकाः । कारणगुणेन कार्ये ये गुणा उत्पद्यन्ते ते कारणगुण-
पूर्वकाः, अन्येऽकारणगुणपूर्वकाः । सयोग-विभागौ योगश्चेति
त्रयः कर्मजा गुणाः । सयोगविभागौ बुद्धि सुख-दुःखेच्छा द्वेष-
प्रयत्न-धर्माऽधर्माः शब्दश्चेत्यव्याप्यवृत्तयो गुणाः । स्वात्पन्ता-
भाव-समानाधिकारसोऽव्याप्यवृत्तिः ।

कति के किं-किं-द्रव्यवृत्तयश्चेत्युच्यते ।

रूप-रस गन्ध-स्पर्श-सङ्ख्या परिमाण-वृक्षकथ-संयोग-विभाग-

१. स्वरशास्त्रताभावेन समानम् अधिकरण परम म इत्यर्थः । तथा—
शब्दो मदा किञ्चिदेषावच्छेदेनाकामो तिष्ठति तदाभ्यदेनावच्छेदेन
तदभावोऽप्याकारोऽस्ति । एवमन्ये ।

परत्वापरत्वानि शुद्धत्व-द्रव्यत्व वेगाश्चेति पृथिव्यां चतुर्दश ।

गन्धहीनाः स्नेहयुताश्चेति एव चतुर्दश अले ।

रूप-स्पर्श-सङ्ख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग परत्वा-
परत्वानि वेगो द्रव्यत्वं नेत्येवाद्दश तेजसो गुणाः ।

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगादयः संस्कारश्चेति नच वायुगताः गुणाः ।

सङ्ख्यादि पञ्चकं शब्दश्चेति पटाकारो ।

सङ्ख्यादि पञ्चकं काले दिशि च ।

बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-यत्न-धर्माऽधर्माः सहस्रादिपञ्चकं
भावनादयः संस्कारश्चेति चतुर्दशात्मनि ।

सदस्यादि पञ्चकं बुद्धिरिच्छा यत्नश्चेतीष्टेऽष्टौ ।

सदस्यादि पञ्चकं परत्वाऽपरत्वे वेगाश्चेत्यष्टौ मनसि, इति ।

अथ प्रत्येकलक्षणं परीक्षा च—

चक्षुर्ग्राहो गुणो रूपम् ।

रूपं गृह्यश्चक्षुषेव शब्दात् । चक्षुर्ग्राहोऽपि सयोषाद्विरत्य-
चापि गृह्यते इति न चक्षुर्मात्रग्राहो गुणः, चक्षुर्मात्रग्राह्यमपि
रूपत्वं रूपाभावो वा न गुणः । रूपं हि चक्षुर्मात्रग्राह्यं गुणश्चेति ।
किञ्च लक्षणे गुरुशब्दो विशेषगुणपरस्तेन प्रमाद्यटसंयोगान्य
चक्षुर्मात्रग्राह्यगुणत्वेऽपि विशेषगुणत्वाभावाच्च दोषः । द्रव्य-
गुणवर्मणां सामान्यस्य च चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपकारणम् । तत-
श्चक्षुषः सहकारि । नारूपं चक्षुर्ग्राह्यं किञ्चित् ।

शुक्लादिकमनेकधा ।

शुक्ल नील-पीत-रक्त इति-चपिठ-चित्रभेदात्सप्तविधं रूपम् ।
तद्विशेष-परिधानं च लोके प्रख्यातम् । अथ चित्रे विचारः—

एकद्रव्याश्रितं शुक्लाद्येव चित्र कथं तद्रूपान्तरं स्यात् ।
 उच्यते—शुक्ल-नील-पीताद्यत्रयैवारब्धोऽवयवी पटादिर्नाम्नि
 नीरूपस्तथा मति न स्यात्तस्य प्रत्यक्षम् । शुक्ल-नील-पीतादि-
 प्रमेय तत्र तत्रोत्पन्नमिति न साभ्रतम् । रूपं हि व्याप्यवृत्ति
 गुण इति पीताद्यवच्छेदेनापि शुक्लाद्य उपलभ्येरन् । न चैवो-
 पलभ्यन्ते । अव्याप्यवृत्तितयोत्पद्यन्तां ते इति व्याहृतं वचन, स्वभा-
 वतस्ते व्याप्यवृत्तयो यतः । न हि स्वभावमपदाय वर्तते भावः ।
 ततो नानाजातीयरूपैरध्ययिनि विजातीयमेव रूपमारभ्यते ।
 तदेव चित्रमुच्यते । तत्रश्चैव एकं चित्रमित्युपपद्यते प्रतीतिः ।

पृथिवीजलतेजोवृत्ति, उद्भूतमनुद्भूतं च ।

पृथिव्यां ममविधम् । अभाव्यशुक्ल जले, मास्वरशुक्लं
 तेजसि । कालिन्दीजले नीलत्वोग्लविधराधयौवाधिधी भ्रान्ति-
 क्तम् । आकाशे दृग्निमित्ता नोनिमोषद्विरपि भ्रान्तिः ।
 उद्भूतमुत्कटं गृह्यते चक्षुषा । अनुद्भूतमनुत्कटं न गृह्यते ।
 रूप नित्यमनित्यं च । जल तेजः परमाणुषु नित्यम् । पृथिवी-
 परमाणुषु पारुपरित्यक्तं, ततोऽनित्यम् । घटपटादौ भ्रान्तित्यम् ।
 कारण-गुणपूर्थकमुत्पद्यते । आश्रयनाशाच्च नश्यति ।

रसनाग्नाक्षी गुणो रमः ।

रसनप्रत्यक्षविषयो जीवन-पुष्टि-बलागोप्यनिमित्तं चार
 गुणः । पृथिवी जलवृत्तिः । तोऽय मधुराम्ल लवण-कटु-तिह-
 कपायधेदान् पद्दविधः । मधुरः शर्करादौ, अम्ल आम्र-जम्बीर-
 कवादौ, लवणः सन्ध्यादौ, कटुर्मरिचादौ, तिह्को निम्बादौ ।
 पृथिव्यां पद्दविधो जले मधुर पदेत्युक्तम् । रूपवन्निवो-

ऽनित्यश्च । जलीय-परमाणुषु नित्योऽन्यत्र सर्वोऽनित्यः ।
पृथिवी-परमाणुषु पाकान्परिचर्तते तत सोऽन्यनित्यः ।

प्राणग्राहो गुणो गन्धः पृथिवीमात्रवृत्तिः ।

सुरभिसुरभिरचेति द्विविधः । जले तु पृथिव्याश्रयेणैव
गन्धप्रतीतिः क्वचित् । वायौ चापि तथा । सर्वो गन्धो
ऽनित्यः । पार्थिव-परमाणुष्वपि पाकपरिचर्त्ता । अन्यत्राग्न्य-
नाशाद् विनश्यति ।

रागिन्द्रियमात्रग्राहो गुणः स्पर्शः ।

मात्रपदेन सहस्रयादौ नातिज्यासिः, ते चक्षुषापि गृह्यन्ते,
नायं तथा । केवलं त्वचैव गृह्यतेऽयम् । प्राज्ञत्व=प्रत्यक्ष-
विषयत्वम् । त्रिविधः स्पर्शः शीत उष्णोऽनुष्णशीतश्च । पृथिवी
जल-नेत्रो ज्ञायुवृत्तिः । तत्र शीतो जले, उष्णस्तेजसि, अनुष्ण-
शीतः पृथिवीवायव्योः । नित्योऽनित्यः च । पृथिव्यां पाकजो
ऽनित्यश्च । अन्यत्रापाकजो नित्यगतो नित्योऽनित्यगतो
ऽनित्यश्च स्पर्शत-प्रत्यक्षे हेतुश्च ।

एकत्वादिब्यवहारहेतुः सहस्रं ।

एकोऽय घटः, द्वौ शरणा, त्रीणि फलानि, इत्यादिव्यवहार-
हेतुर्गुणः सहस्रं, एकस्य द्वित्व त्रित्वमित्यादिरूपा परार्थं
परिभूता । ननुऽन्यवृत्तिः । एकस्य नित्यगत नित्यमनित्यगत
मनित्यम् । द्वित्वादयश्च सर्वेषु क्षात्रुद्धिजन्या अनित्या ।
अनेकेषु 'अयमेकोऽयमेकः' इत्याकारा बुद्धिरपेक्षाबुद्धिः । अपक्षा-
बुद्धिनाश च माशस्तेषां, तत एवोत्पत्त्यात् ।

परिमाणं मानव्यवहारकारणम् ।

इद महद् इदं चाणु इत्यादिमानव्यवहाराऽन्वाधारकारणम्

परिमाणम् । नचद्रव्यवृत्ति । अणु, महत्, दीर्घं, ह्रस्वं चेति चतुर्धा । अणुपरिमाणस्यैव परिभाषिकी संज्ञा परिमाणद्रव्यमिति । तदपि द्विधा अणु, परमाणु च । अणुपरिमाणं ह्रस्वकेऽनित्यं च । परमाणुपरिमाणं परमाणुषु नित्यं च । महत्परिमाणं चापि द्विधा महत्, परममहत् च । महत्परिमाणं प्रसरेणो-
 शरभ्य घटादिषु सर्वत्र, अनित्यं च । परममहत्परिमाणम् आकाश-कालदिगात्मवृत्ति नित्यं च । क्वचिच्च विल्यागलक्षा-
 दिषु महत्स्वपि महत्त्वप्रकर्षाऽपकर्षमपेक्ष्य भाङ्गोऽणुत्वव्यवहारः, आमलकमिदमणु विल्वमिदमणुइति च । दीर्घत्वं लघ्वता, ह्रस्वत्वं तत्प्रतियोगि खंचत्वम् । जन्य-महदणु-समानाधिकरणे उभे अनित्ये इत्येके । परिमाणे एव ते न भवत इत्यपरे । तयोः परिमाणत्वे महत्सु दीर्घमानीयतामितिदग्महत्सु चतुर्ल त्रिकोणं वाऽऽनीयतामितिदि निर्धारणाद् चतुर्लत्व त्रिकोणत्वादीनामपि पृथक् परिमाणप्रापत्तिः स्यादित्याशयस्तेषाम् ।

सङ्ख्यातः परिमाणश्च प्रचयादपि जायते ।

अनित्यपरिमाणस्य धीणि निमित्तानि, सङ्ख्या परिमाणं प्रचयःचेति । ह्रस्वकपरिमाणे प्रसरेणुपरिमाणे च सङ्ख्या निमित्तम् । सङ्ख्याजन्यं तदिति भावः । कारणपरिमाणजन्यं कुतो न तत्स्यात् ? ह्रस्वकपरिमाणजन्यं यदि प्रसरेणुपरिमाणं, परमाणुपरिमाणजन्यं च ह्रस्वकपरिमाणं भवेत् तदा कारणपरिमाण-संगानजातीयमुत्कृष्टं च भवेत् । न चास्ति तथा । ह्रस्वकपरिमाणं परमाणुपरिमाणोत्कृष्टम् । अणोत्कृष्टमणुतरं

१. परितो मण्डलं = चतुर्लं परिमण्डलं परमाणुसंभणुके वा तयोर्भावः परिमाणरूप परिमाणव्ययमणुपरिमाणमुच्यते ।

२. सामन्यम् ।

३. दीर्घत्वं ह्रस्वत्वं ।

महतो महत्तरं यथा । असरेणु-परिमाणं च न द्व्यणुक-परिमाण-
सजातीयं, तदिदं महत्, द्व्यणुकस्य चाणु । परिमाणस्य हि
स्यसमान-जातीयोत्कृष्ट-परिमाण-जनकत्वं नियमः । अतः परमाणु-
निष्ठा द्वित्वसङ्ख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य कारणम् । द्व्यणुकनिष्ठा
त्रित्वसङ्ख्या च असरेणु-परिमाणस्य कारणम् ।

घटादि-परिमाणं च कपालादि-परिमाण-जन्यमिति परिमाण-
जन्यं परिमाणं नत् । प्रचयजन्यं परिमाणं च तूलादौ । प्रचयः
शिथिल-संयोगः, तत्कारणीभूता क्रिया पिञ्जनमित्युच्यते ।
सर्वत्राश्रयनाशात् परिमाणं विनश्यति ।

पृथग्व्यवहाराऽसाधारण-कारणं पृथक्त्वम् ।

इदमस्मात्पृथक् पदार्थान्तरमिति व्यवहारस्य यदसाधारणं
कारणं तत्पृथक्त्वम् । तन्नित्यमनित्यं चेति द्विधा । नित्यगतं
नित्यमनित्यगतमनित्यं सङ्ख्यावत् । इदमस्मात्पृथगिति प्रतीति-
रन्योन्याभाव एव किञ्च स्यात्, न स्यात्पृथक्त्वं गुणान्तरमिति ।
नेदं सान्प्रतम्—'इदमिदं न भवती'त्यन्योन्याभावाद् विलक्षणा
खल्वियं प्रतीतिः "इदमस्मात्पृथगिति" । न शब्दवैलक्षण्यमेव,
अस्ति खल्वर्थवैलक्षण्यमपि । अन्यथा 'घटात्पृथक् पट' इति-
पत् 'घटो न पट' इत्यत्रापि पञ्जमी स्यात् । सोऽयं नञर्थ-
ऽन्योऽन्याभावतो मिथो यदर्थयोगे पञ्चमी भवति । ततो न
पृथक्त्वमन्योऽन्याभाव एवेति ।

अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः ।

पृथक्त्वसिद्धयोरप्राप्तयोर्यां प्राप्तिः स संयोगः । अयं त्रि-
विधः—अन्यतरक्रियाजन्य उभयक्रियाजन्यः संयोगजन्यश्च

१. तूलं=कार्पासम् ।

संयोगः । पक्षि-पर्वतसंयोग आद्यः, अन्यतरस्य पक्षि एव क्रियया जन्यते सः । अभिमुख प्रसर्पतो द्वयोर्मैत्रयो र्थं संयोगः स द्वितीय उभय-क्रियाजन्यः । हस्त-तरुसंयोगाञ्ज्वरीर-तरु संयोगस्तृतीयः संयोगजः संयोगः । अन्यथापि द्विधा संयोगः— अभिघातो नोदनं चेति । अभिघातः शब्दहेतुर्यथा हस्तस्य दण्डादीनां वा सवेगमाघाते । शब्दाऽहेतुर्द्वितीयो नोदनाख्यः संयोगो हस्तादण्डादीनां रानैर्निधाने ।

अथापि केचिद् विभूनाम् आकाशकालादीनामपि संयोग-माहुर्नित्यदचासौ संयोग इति चाचक्षंत । किन्तु तेषां पृथक्-सिद्धताभावात् संयोग इत्येव साम्प्रतम्, पृथक्सिद्धयो-र्यास्तयार्थाप्राप्तिः स संयोग इति संयोग-लक्षणात् । ततो नास्ति नित्यः कश्चित्संयोगः । अन्यथाऽत्रयविनोः कपाल-घटयोस्तनु-पटयोर्वा न संयोगस्तयोरयुतसिद्धत्वात् । तथा चोच्यते—युत-सिद्धयोः संश्लेषः संयोगः, अयुतसिद्धयोश्च समवायः ।

प्राप्ति-पूर्विका अप्राप्तिर्विभागः ।

तत षड्पातं संयोगनाशको गुण । विभक्त-प्रत्ययकारणं च । संयोगवद्विभागोऽपि त्रिधा—अन्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभा-गजश्च विभाग इति । पक्षि-पर्वत-विभाग आद्यः, पक्षिण्येव यतः कर्म । द्वयोर्मैत्रयोरपसर्पणे द्वितीय उभयकर्मजः । हस्त-तरु-विभागाञ्ज्वरीर-तरु-विभागस्तृतीयो विभागजो विभागः । यथा विभागेन संयोगो नश्यति, तथा पुनःसंयोगेन विभागो नश्यति । आश्रय-नाशात्तुभय-नाशो भवत्येव ।

१ प्रशान्तरेणापीत्यर्थः ।

२ अयुतसिद्धत्वात् = अयुतसिद्धत्वात् ।

३ युतसिद्धयोः = पृथक्सिद्धयोः ।

४ अयुतसिद्धयोः = अपृथक्सिद्धयोर्नित्यर्थः ।

परापर-व्यवहारहेतु परत्वाऽपरत्वे ।

अयमस्मात्परोऽयं चापर इत्यात्मक-व्यवहारहेतुः परत्वम-
परत्वं च मूर्त्त-द्रव्यवृत्ति । तदुभयमिदं द्विविधं—दिककृतम्
कालकृतं च । तत्र दिग्-विशेष-प्रत्यायकं दिककृतम् । एकस्यां
दिश्वद्यत्नितयोर्द्वयोर्मूलद्रव्ययो र्यस्य द्रष्टव्यदृशेक्षणा यद्
दूरस्थं तत्र परत्वम् । यच्च समीपस्थ तत्रापरत्वम् । कालकृतं च
वयोमेद-प्रत्यायकम्, अपेक्षा-निमित्तं न । युवानमपेक्ष्य स्थविरः
परः, अपरश्च युवा स्थविरमपेक्ष्य । कालकृत-परत्वमपरत्वमेव
ज्येष्ठत्वं कनिष्ठत्वं चोच्यते । द्विवाकर-परिस्पन्द-भूयस्त्वाऽल्पत्व-
ज्ञानकृता चात्रापेक्षा । अपेक्षावृत्तिनाशाच्च नाशः सर्वेषां-
परत्वाऽपरत्वानाम् ।

आद्य-पतनाऽसमवायि-कारणं गुरुत्वम् ।

पृथिवी-जलवृत्ति । अतीन्द्रियं च । नित्यमनित्यमिति द्विधा-
नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यम् । "वायौ चापि गुरुत्वमस्ति"
इति नवीना विज्ञानिनः, रघर-कन्दुकादौ वायुपूरणे कृते गुरुत्वाद्-
भवानुरोधादिति तेषां हेतुयचनम् । वायुगत-पार्थिवपरमाणु-
गुरुत्वमेव तत्रानुभूयते न वायौ गुरुत्वमिति प्राचीनानुयायिनः ।

आद्य-स्यन्दनाऽसमवायि-कारणं द्रवत्वम् ।

पृथिवी-जल-तेजोवृत्ति । सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेति द्विवि-
धम् । सांसिद्धिकं स्वाभाविकं जलमात्रवृत्ति । निमित्तविशेषाज्जातं
नैमित्तिकं पृथिवी-तेजसोः, यथाऽग्निसंयोगाद् घृतादौ पृथिव्यां,
सुवर्णादिरूपे तेजसि च । द्रवत्वमिदं जलीयपरमाणुषु नित्यमन्यत्र
सर्वथाऽनित्यम् । स्नेहसहितं संप्रहेऽपि हेतुपर्यथा सक्तुकादौ ।

१. वयः=अवस्था, युव-रपरित्वादिना ।

२. दिककृतं चाप्यपेक्षा-निमित्तम् ।

पूर्णादि-पिण्डीभाव-हेतुगुणः स्नेहः ।

जलमापवृत्तिः । घृत-तेजादिरूपायां वृधित्यामपि स्नेहो जलस्यैव, तत्र तस्य दहनानुफूल्यं चापि तत्प्रकारोदयः । अपरुष्ट-स्नेहस्य प्रत्युत दहनस्य प्रतिफलः, अत एवापरुष्टस्नेहं जलं पाद्रे शमयति । नित्योऽनित्यश्च, नित्यगतो नित्योऽनित्यगतो-ऽनित्यः ।

श्रोत्र-ग्राहो गुणः शब्दः ।

श्रावशेऽग्न्याप्यवृत्तिः शब्दः । यदा किञ्चिदवच्छेदेनाकारो उत्पद्यते शब्दस्तदाऽग्न्याप्यवच्छेदेन शब्दाभावोऽपि वर्तते आकाशे, ततोऽग्न्याप्यवृत्तिः । शब्दो द्विधा—ऽग्न्यात्मको प्रर्णात्मकश्च । ऽग्न्यात्मको मेर्यादी, वर्णात्मकोऽकार-ककारादि-संस्कृत-प्राकृत-भाषादिरूपः । सर्वः शब्दोऽनित्यः, अन्तःप्रेरितवासु-करादि-संयोगजन्यो वर्णात्मा, मेरी-दृग्द संयोगादिजन्यो-ऽग्न्यात्मा । क्षणिकश्च, उत्तरशब्दात्पूर्वो नश्यति, श्रोत्रोत्पन्नश्च गृह्यते । सेवमस्योत्पत्तिर्धाञ्चि-तरङ्गसन्तानयत् कदम्बगोलक-यद् वा । धीञ्चिभ्यस्तरङ्गास्तरङ्गेभ्यो धीचयस्नद्धत्पूर्वशब्दादुत्तर-शब्द इति शब्दसन्तानः । यथा वा कदम्बपुष्प-गोलके दशदिक्षु पत्र-परम्परा तद्वच्छब्दाद्दशदिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते, ततश्चान्ये-दशेति परम्परा । श्रोत्रदेशे उत्पन्नो गृह्यते इत्युक्तम् । पयमुत्पाद-धिनाश-शालितया अनित्यः शब्दः । तथा च भवति प्रतीतिः— 'उत्पन्नः कः' 'विनष्ट एव' इति च । 'सोऽयं कः' 'सोऽयं एव' इत्यादिपुरुषस्तु साजात्य-पिपयास्तदेवौपधमित्वादिपत्तः, न तस्य नित्यत्वं साधयितुमीशते ।

१. स्वात्मताभाव-भ्रमानाधिपणोऽग्न्याप्यवृत्तिः ।

अत्रान्ये एतदनित्य-शब्दव्यङ्ग्यं सुलभमेकं स्फोटारख्यं शब्दमन्यन्ते, अनित्य-शब्दाभिव्यञ्जाद् यतोऽर्थः प्रतीयते, अन्यथा घर्णानामुत्पत्तिक्रमेषु क्रमशो विनाशे कथं पदार्थो वा वाक्यार्थो वा अयबुद्धयेत । सोऽयं स्फोटारख्यो नित्यः शब्दोऽवश्यमभ्युपेय इति तेषामाशयः । तन्न, पूर्वपूर्व-घर्णानुभवैः संस्कारा जन्वन्ते, तत्सहितेन च चरम-वर्ण-विज्ञानेन स्मृत्यारूढानि पदान्येव सद्भूत-पलेनार्थान् बोधयिष्यन्तीति नार्थः स्फोटेन ।

बुद्धिर्ज्ञानम्, आत्मगुणः, सर्व-व्यवहारहेतुश्च ।

मनसा इतरैश्चेन्द्रियैर्जानाति चेतन आत्मा सर्वमिति बुद्धि-र्ज्ञानमात्मगुणः । पूर्वं जानाति इयं व्यवहर्तीति ज्ञानपूर्वकः सर्वे व्यवहाराः प्रवर्तन्ते, ततः सर्व-व्यवहारहेतुत्वं बुद्धेः । स्मृति-रनुभूतिश्चेति द्विविधा बुद्धिः ।

संस्कारमात्र-जन्यं ज्ञानं स्मृतिः ।

स्मृतौ पूर्वानुभवः कारणम् । यदनुभवति तदेव स्मरति, अननुभूतं न स्मरन् इष्टः कश्चित् । अनुभवात्संस्कारः संस्काराच्चोद्बुद्धात्स्मृतिरिति संस्कारोऽसाधारणकारणं स्मृतेः । अनुभवेस्तृप्त्यद्य तदैव क्षणान्तरे तिनष्ट, कथं कालान्तरे स्मृतिं जनयेदिति, तज्जनितः संस्कार आत्मनि स्थितः कृतांऽपि हेतो-रद्यूजः स्मृतिं जनयति । प्रणिधान-सादृश्य-सम्बन्धादयश्च संस्कारस्योद्बोधका इति तेऽपि स्मृतिहेतव उच्यन्ते । प्रणिधानात्—स्मरन्नेच्छया मनस एकाग्रिकरणे प्रणिधानं तेन संस्कारोद्बोधः । सादृश्यात्—यथा देवदत्त-चित्रदर्शनेनोद्बुद्धसंस्कारो मैत्रो देवदत्तं स्मरति । सम्बन्धात्—अन्तेवाप्ति-

सम्यग्भाद् गुरु स्मरति, पित्रा वा पुत्रम् । सस्कार मान्यात्स्मृ-
तिमान्द्यम् । सस्कार नश्याच्च स्मृत्यभाध ।

तथा स्वप्नः ।

यद्यैव पूर्वसस्कारात्स्मृतिरूपयते तथा स्वप्नोऽपि । क'
पुनरत्र विशेष ? निद्रादोष इति गृहाण । त्रिधा स्वप्न —सस्कार-
पाट्याद्, धातुदोषाद् अट्टगद्य । तत्र सस्कारपाट्यात् कामी
क्रुद्धो वा यमर्थमाहतश्चिन्तयन् स्वपिति तामैव कामिनीं शत्रु
वा स्वकीय स्वप्ने पश्यति । धातुना वात पित्त श्लेष्मणा दोषा-
त्क्रान्तिरपि स्वप्ने भवति । वातदोषादयं सुप्त आकाशे विचरति
यसुन्धरा पर्यटति, सिंहादिभ्यो वा हिंस्रजन्तुभ्यो विभेति ।
पित्तदोषात्प्रविशत्यग्निम्, अलिङ्गति प्वालात्, काञ्चन पर्यंत
विद्युत्स्फुरणादिव सोपलभते । श्लेष्मदोषाद्गन्धा सन्तरति, समुद्र
पश्यति घासासम्पात रात्रत वा शिलोद्यमम् ।

अट्टगद्य धर्माधर्मरूपात् स्वयमनुभूतेष्वननुभूतेषु च प्रक्षि-
प्त्वाऽऽप्रनिक्षेपु शुभाऽशुभादेदक गजारोहण-च्छत्रलामादिक
वैलाभ्यङ्ग खरारोहणादिक च पश्यति । सर्वत्र सस्कार फारण,
न हि जन्मान्य स्वप्ने रूप रूपवतो वा पदार्थान् पश्यति ।
स्वप्नोऽयं न स्मृति, विस्तु सस्कारजन्यतया स्मृतिसदृशमिदं
वानम् । जाग्रत्सख्ययं पुरुषो यत् विञ्जन पश्यति शृणोति
जिघ्रति स्पृशति रसयते वा, तच्चनित सस्कारयशात्सुप्तो निद्रा
दोषोपनीतान् तान् तथाविधानेव प्रतीतिमात्र शरीरान् विषयान्
पश्यति शृणोति जिघ्रति स्पृशति रसयते वेत्ति, उत्थितश्च
परामृशति—सुप्तोऽहमद्य प्राप्तादमपूर्वमपश्यम्, शब्दाश्च मनो-

१ निद्रादोषे वति पूर्वसस्कारात्स्मृत्यो जायते । जाग्रदवस्थायां स्मृति-
रेव न स्वप्न ।

रमानशृणुवम्, अस्माक्षं मन्दिशीतलं सभोरणम्, दिव्यानि पुष्पाण्यजिघम्, अमक्षयं च परमस्वादूनि भोजनानीति ।

अनुभूतिद्विधा अप्रमा च प्रमा चेति ।

अनुभूतिरनुभवः । अप्रमा श्रयथार्थानुभवः । यथार्थानुभवश्च प्रमा । तत्र अतस्मिन् तद्व्युदिरप्रमा, दोषाधीना । पित्तदोषोपहत-बलुः श्वेतमपि शङ्खं पीतं पश्यति । दूरत्व-दोषाच्च शुक्रिणां रजतं पश्यति । अप्रमा सेय द्विविधा—आन्तिः संशयश्चेति । आन्तिरेव विपर्ययो भ्रमो विपर्यासश्चेत्युच्यते, तदुदाहरणं देहे आत्मशुद्धिः, शङ्खादौ पीतत्वबुद्धिः, शुक्रिणादौ रजतबुद्धिश्च । संशय एव स्मिन्ननेककोटिकं ज्ञानम् । यथा—स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । स्थाणु-पुरुषयोः साधारणधर्ममुद्यैस्तरत्य दृष्ट्वा दूराद् भवति संशयः स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । तत्र साधारण-धर्मज्ञानं संशय-कारणम् ।

तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमा ।

यथा घटे घटोऽयमिति । घटत्वमिति तस्मिन् घटत्वप्रकारकं हि तज्ज्ञानम् । तदिदमदुष्टं=दोषातर्धानम् । निर्विकल्पकं सविकल्पकं च तैत् । निर्विकल्पकं सामान्यतो यथा—इदं किञ्चिदिति सम्मुख-चस्तुमाशालोचनम् । विशेषतः सविकल्पकम्, यथा—तत्रैव घटोऽयं पटोऽयमित्याकारकम् । तत एवो-च्यते—प्रकारतादिशुभं निर्विकल्पकम् । तत्सहितं च सचि-

१. तस्मिन्=घटे ।

२. विशेषणं घटत्वादिक प्रकार इत्युच्यते । घटत्वं प्रकारो गत तज्ज्ञानं घटत्वप्रकारकम् ।

३. तत्=प्रमात्मकं ज्ञानं निर्विकल्पक-सविकल्पकभेदेन द्विविधमित्यर्थः ।

४. प्रकारता=विशेषणता, आदिशब्देन विशेषणता संसर्गता च ।

कल्पकम् । प्रकारो विशेषणं तद्भावः प्रकारता, एवं विशेष्यता । प्रथमतो हि घट-घटत्वयोः सम्बन्धानघगाहि ज्ञानं जायते । तदिदं निर्विकल्पकम् इदं किञ्चिदित्यादिरूपमुद्भूतम् । अनन्तरं च तयोः सम्बन्धं विषयीकुर्यद् यद् ज्ञानं जायते घटोऽयमिति, सविकल्पकं तदुद्भूतम् ।

प्रत्यक्षमनुमितिरूपमितिः शब्दश्चेति चतुर्था प्रमा ।

प्रमा-करणं प्रमाणं नचापि चतुर्विधम् । प्रत्यक्षमनुमानमुपमानं शब्दश्चेति । अथ किमिदं करणम् ? । असाधारणं कारणं करणम् । कारणं च कार्यनियत पूर्ववृत्ति = कार्यं प्रति नियतं पूर्ववृत्ति चेत्यर्थः । क्रियते यत् तत्कार्यं प्रागभाव प्रतियोगि । यस्याभावः स प्रतियोगी घटस्य प्रागभाव इति घटः प्रतियोगी, कार्यं च ।

कारणं त्रिधा ।

समवायिकारणम् असमवायिकारणं निमित्तकारणं च । यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते समवायिकारणं तत् । यथा तन्तवः पटस्य, तन्तुषु समवेतः पट उत्पद्यते । पटश्च स्वगत रूपस्य समवायिकारणं, पटे रूपं समवेतं सत्त्वात्पद्यते पटः । समवायिकारणे प्रत्यासन्नं सद् यन्त् कार्यं जनयति तदसमवायिकारणम् । यथा तन्तुसंयोग पटस्य, समवायिकारणे तन्तुषु समवायेन प्रत्यासन्नो हि तन्तुसंयोगः पटमुपजनयति । यथा वा तन्तुरूपं पटरूपस्य, पटरूपस्य समवायिकारणं पटस्तत्र तन्तुरूपं स्वसमवायिसमवायिसम्बन्धेन प्रत्यासन्नं सत् पटरूपं जनयति । स्वतन्तुरूपं तत्समवायि तन्तवस्तत्र समवायः पटस्येति । सम

१ यत्र समवायेन विद्यमानमित्यर्थः ।

२. यत् = कारणम् ।

यायि-कारणाऽसमवायि-कारणाभ्यां भिन्नं कारणं निमित्तकारणम्
यथा—तुरी-योगे तन्तुचायादयः पटस्य, दण्ड-चक्र-कुलालादयश्च
घटस्य ।

तदेतत्त्रिविधकारणमध्ये यदसाधारणं कारणं तत्कारणम् ।
समाधारणत्वं च व्यापारवस्त्वम् । व्यापारत्वं नाम तज्जन्यत्वे
सति तज्जन्य-जनकत्वम् । दण्डजन्यत्वं दण्डजन्य-घटजनकत्वं च
भ्रम्यादेरस्तीति सिद्धं भ्रम्यादेर्व्यापारत्वम् । भ्रम्यादि-व्यापारव-
हण्डादि घटादिकं प्रति कारणमिति ।

अथ प्रत्यक्ष-प्रमा

इन्द्रियार्थ-सन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षमव्यपदेश्यम-
व्यभिचारि व्यवसायात्मकं च तत् ।

इन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षेण जन्यम् । (सन्निकर्षः सभ्यन्धः) ।
व्यपदेश्यं=शाब्दबोधात्मकं न भवतीत्यव्यपदेश्यम्, व्यभि-
चारि=भ्रमात्मकं न भवतीत्यव्यभिचारि, व्यवसायात्मकं=
निश्चयात्मकम्, संशयो न निश्चयात्मक इति तद्व्युदासः ।
तथा चेन्द्रियैरर्थग्रहणे निरर्कलक्षणे प्रत्यक्षमिति ।

चाक्षुषं घ्राणजं रामनं त्याचं धौत्रं मातसं चेति पद्विधं
प्रत्यक्षम् । ईश्वरप्रत्यक्षं च नित्यं न जन्यम् । नात्र तत्प्रसङ्गो
जन्यं हि निरूपयते । नात्र चाक्षुषं चक्षुरिन्द्रिय-संज्ञिकर्ष-जन्यम्,
तद्विषयाः—उद्भूतरूपम् उद्भूतरूपवद्द्रव्यं पृथक्त्व-सङ्ख्ये

१. निरर्कं=पूर्वाज्ञं लक्षणं यस्य तदित्यर्थः । तथा च यद् ज्ञानं
शाब्दबोधात्मकं नास्ति भ्रमात्मकं च न.स्ति निश्चयात्मकम्
इन्द्रियार्थसन्निकर्षो यत्र चास्ति तद् प्रत्यक्षम् ।

संयोग-विभागी परत्वापरत्वे द्रव्यत्वं परिमाणं योग्यवृत्तिः क्रिया जातिः समवायश्च । उद्भूतरूपम् आलोकसद्योगश्च सर्वत्र चानुगम्यत्यक्षे हेतुः । अत एवोद्भूतरूपाभावेनोपमादेर्न चानुगम्यत्वक्षम् । नाप्यन्धकारे भवति चानुगम्यम् । प्राणैन्द्रियसन्निर्गमजन्यं घ्राणजम् । तद्विषयो गन्धो गन्धत्वं गन्धामावश्च । 'येनेन्द्रियेण यद् गृह्यते तच्चिष्टा जातिस्तदभावश्च तेनैवेन्द्रियेण गृह्यते' इति हि न्यायविदां नयः । अन्यप्राण्येवं तत्तज्जातिस्तत्तदभावश्च तत्तदिन्द्रियेण गृह्यते । रसनेन्द्रिय सन्निर्गमजन्यं रसानं तद्विषयो रसो रसत्वं रसाभावश्च । त्रिपिन्द्रियसन्निर्गमजन्यं त्वाचम्, तद्विषयः स्पर्शः स्पर्शत्वादिसहितः स्पर्शोद्भव्यं च, रूप-रूपत्वाद्यतिरिक्तं यच्चानुगम्य गृह्यते त्वचोऽपि तद् ग्राह्यम् । श्रोत्रं धोत्रेन्द्रियसन्निर्गमजन्यं तद्विषयः शब्दः शब्दत्वं शब्दाभावश्च । मन इन्द्रियसन्निर्गमजन्यं मानसं प्रत्यक्षम्, तद्विषयादच सुख-दुःखेच्छा-द्वेषौ बुद्धिर्यत्नश्च, एवामनावो जातिः स्वैतच्छिष्टा, सुखादाश्रय आत्मा चापि मनोग्राह्यः । सर्वं ज्ञानम् मनोजन्म्यं वृत्तौ न मानसमुच्यते ? यत्र हि मन इन्द्रियत्वेन हेतुस्तदेव मानसं सुखदुःखादिज्ञानम् । अन्यत्र तु मनस्त्वेन तद्घेतुः । ततो न सर्वं मानसम् ।

पद्विधेऽपि प्रत्यक्षे महत्त्वं हेतुः सम्बन्धभेदात्,

इन्द्रियं च करणम् ।

द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायेन हेतुः, द्रव्ये महत्त्वस्य गुणस्य समवायान् । द्रव्यसमवेतानां गुण-कर्म-सामान्यानां प्रत्यक्षे महत्त्वं स्वाश्रय-समवायेन हेतुः, स्व महत्त्वं तदाश्रयो द्रव्यं तत्र समवायो गुणदीनाम् । द्रव्य समवेत-समवेत गुणत्व-कर्मत्या-

दीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रय-समवेत-समवायेन हेतुः, स्व महत्त्वं तदा-
श्रयो द्रव्यं तत्र समवेतो गुणादिस्तत्र समवायो-गुणरवादीनाम् ।
सर्वत्र प्रत्यक्षे इन्द्रियं कारणं ततः प्रत्यक्ष-प्रमाकरणाभिन्द्रियं
प्रत्यक्षप्रमाणमुच्यते ।

योऽयमिन्द्रिय-सन्निकर्षः प्रत्यक्षहेतुः, पद्विधः सः ।

१ संयोगः । २ संयुक्त-समवायः । ३ संयुक्त-समवेत-सम-
वायः । ४ समवायः । ५ समवेत-समवायः । ६ विशेषण-विशेष्य-
भावश्च पट्टः । तत्रोदाहरणानि—घटादिप्रत्यक्षे संयोगः सन्निक-
र्षः, घटस्य पृथिवीत्वात् चक्षुषश्च तेजस्त्वादुभयोर्द्रव्ययोः
सम्बन्धः संयोगः । घटादिरूप-प्रत्यक्षे संयुक्त-समवायः, चक्षुः
संयुक्तो घटस्तत्र रूपस्य (गुणस्य) समवायात् । रूपत्वप्रत्यक्षे
संयुक्त-समवेत-समवायः सन्निकर्षः, चक्षुःसंयुक्तं घटं रूपं
समवेतं तत्र रूपत्वस्य (जातेः) समवायात् । धोत्रेण शब्द-प्रत्यक्षे
समवायः सन्निकर्षः, आकाशं हि कर्णविषयत्वात् धोत्रं तत्र
शब्दस्याकाशगुणस्य समवायः, गुण-गुणिनोर्हि भवति समवायः ।
शब्दत्वप्रत्यक्षे समवेत-समवायः सन्निकर्षः, धोत्रसमवेते शब्दे
शब्दत्वस्य समवायात् । प्रभावानां प्रत्यक्षे च विशेषण विशेष्य-
भावः सन्निकर्षः, घटाभाववद् भूतलमित्यत्र चक्षुःसंयुक्ते भूतले
घटाभावो विशेषणमिति चक्षुःसंयुक्त-विशेषणता सन्निकर्षः ।

योगिप्रत्यक्षं च न लौकिकम् ।

योगिप्रत्यक्षमलौकिकम्, योगसमाधिजन्य-सामर्थ्यं रूपोऽ-
लौकिक एव तत्र सन्निकर्षो योगजः । येन पश्यति योगी
भूतं भविष्यन्तं वर्तमानं च विमृष्टं व्यवहितं सूक्ष्मातिसूक्ष्मं च
सर्वम् ।

इति प्रत्यक्षखण्डः ।

(अनुमानम्)

द्वितीयाऽनुमितिः प्रमा परामर्श-जन्या,
प्रत्यक्षपूर्विका च ।

परामर्शजन्य ज्ञानमनुमितिः, प्रत्यक्षपूर्विका च सा, न हि लिङ्गलिङ्गिनोः सम्यन्ध-प्रसङ्गं विना जायते काप्यनुमितिः । लिङ्गं हेतुः, लिङ्गि साध्यम् । परामर्शश्च व्याप्ति-विशिष्ट-पक्षधर्मता ज्ञानम् । यथा पर्वतो वह्निमानित्यत्र 'वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत' इति ज्ञानं परामर्शः । तदित्थम् अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः,—व्याप्तिज्ञानजन्यो व्याप्तिज्ञान-जन्यानुमिति-जनकश्च यतः । तथाहि—महानसादौ लिङ्गलिङ्गिनोर्गृहीतव्याप्तिसम्बन्धो देय-दत्तः कदाचित् पर्वतेऽधिच्छिन्नमूलां धूमलेखां दृष्ट्वा यत्र धूमस्तत्र वह्निरिति व्याप्तिं स्मरति, अथ वह्नि-व्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शति, ततः पर्वतो वह्निमानित्यनुमिनोति । अत्र धूमो हेतुर्बहिः साध्यम् । यत्र धूमस्तत्र वह्निरिति व्याप्तिः । वह्निव्याप्तिविशिष्टो धूमो व्याप्यस्तस्य पर्वत-वृत्तित्यज्ञानं पक्ष-धर्मताज्ञानं स परामर्शः । ततो यत् "पर्वतो वह्निमानिति" ज्ञान-मुत्पद्यते सानुमितिः फलम् । व्याप्ति-ज्ञानमनुमितिकरणमिति व्याप्ति-ज्ञानमनुमानं प्रमाप्यम् ।

स्वार्थं परार्थं च ।

तदिदमनुमानं स्वार्थं परार्थं चेति द्वेषः । स्वार्थं स्थानुमिति-हेतुः, यथा स्वयं वह्निधूमयोः सहचारस्य भूयोदर्शनेन गृहीत-व्याप्तिकः कश्चित् पर्वते भूमं दृष्ट्वा व्याप्तिं स्मरन् वह्निव्याप्य-धूमं च परामर्शन् 'वह्निमान् पर्वत' इत्यनुमिनोति ।

१. साध्यव्याप्ति-विशिष्टस्य हेतोः पक्षवृत्तित्वज्ञानमित्यर्थः ।

परार्थं परानुमितिहेतुः, यत्र स्वयं धूमाद् वह्निमनुमाय परं प्रतिबोधयितुं पञ्चावयववाक्यं प्रयुङ्क्ते तत्र परार्थानुमानम् । यथा—पर्वतो वह्निमान् । धूमवत्त्वात् । यो धूमवान् स वह्निमान् यथा महानसः । तथा चायम् । तस्मात्तथा । इति पञ्चावयववाक्येन परोऽपि वह्निं प्रतिपद्यते ।

प्रतिज्ञा-हेतुरुदाहरणमुपनयो निगमनं चेति पञ्चावयवाः ।

तत्र साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा, पक्षे साध्यस्य निर्देशः कथन, साध्यविशिष्ट-पक्षबोधक-वचनमित्यर्थः, यथा—पर्वतो वह्निमानिति । उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः, दृष्टान्तसादृश्यात् साध्यसाधकवचनमित्यर्थः, यथा धूमवत्त्वादिति, यद् धूमवत् तद् वह्निमद् दृष्टम्, वैधर्म्याच्च, उदाहरणवैधर्म्याच्चापि साध्यसाधकवचनं हेतुः, यद् वह्निवभाववत् तद् धूमानाववद् दृष्टम् । व्याप्तिप्रतिपाद-रुदृष्टान्तवचनमुदाहरणम्, साधर्म्याद् वैधर्म्याच्च, यो धूमवान् स वह्निमान् यथा महानसः, यो वह्निवभाववान् स धूमाभाववान् यथा ह्रद्ः । उदाहरणापेक्षस्तथेति न तथेति या पक्षोपनयो हेतूपसंहारः, यथा धूमवान् महानसो वह्निमान् । तथा चापं पर्वत इत्यत्र तथा चापमिति वचनमुपनयः, इदं साधर्म्यस्थले, वैधर्म्यस्थले तु यो न वह्निमान् स न धूमवान् यथा ह्रद्ः, अयं च न तथेति वचनमुपनयः । उपनयकृतं हेतुनिर्देशमाधिन्य प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं साध्योपसंहारो निगमनम्, तस्मात्तथेति वचनम् ।

तथा च १ पर्वतो वह्निमान् । २ धूमान् । ३ यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसः । ४ तथाचायम् । ५ तस्मात्तथा । इति पञ्चावयववाक्ये तस्मात्तथेति प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनमेव निग-

मनम् । उपनयेन हेतूपसंहारः कृतस्तदनन्तरं साध्योपसंहारोऽप्यावश्यकः सोऽयं निगमनेन क्रियते । साध्योपसंहारश्च प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनमेवेति सुप्कृतं प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति ।

अवयवानां प्रयोजनं चोपदिश्यते—

साध्यस्य पक्षेण सह सम्बन्धोपपादनं प्रतिज्ञार्थः । साध्यस्य सरोपपादनं हेत्वर्थः । साध्यसाधनयोरेकत्र साध्यसाधनभावप्रतिपादनमुदाहरणार्थः । साध्यविशिष्टे पक्षे हेतोः सत्यप्रतिपादनमुपनयार्थः । पक्षे विपरीत-प्रसङ्गवारणं निगमनार्थः ।

परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः परामर्शश्च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता ज्ञानमित्युक्तम्, तत्र वा व्याप्तिरित्युच्यते—

साहचर्य-नियमो व्याप्तिः

नियत-साहचर्यमित्यर्थः । नियतत्वं व्यापकत्वम् । साहचर्यं 'सहचरभाव' = सामानाधिकरण्यात्, साहचर्यं द्वेषा—अन्वयेन व्यतिरेकेण च । तत्सत्त्वं तत्सत्त्वमन्वय-साहचर्यम् । तदभावे तदभावे व्यतिरेक-साहचर्यम् तदत्रा व्याप्तिरपि द्विविधा—अन्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिश्च । यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरिति धूमनियत-वह्निसामानाधिकरण्यमन्वयव्याप्तिः । प्रत्यं भावः—हेतुधिकरण-वृत्त्यभावाऽप्रतियोगिना साध्येन हेतोः सामानाधिकरण्यमिति, यथा पर्वतो वह्निसामान्यत्वे हेतुर्धूमः, तदधिकरणं महानसादि स्तद्वृत्तिरभावो घटाभावः पटाभावो वा (न कदापि घट्यभावः) तदप्रतियोगि-साध्य वह्निस्तेन हेतुर्धूमस्य सामानाधिकरण्यमन्वयव्याप्तिः ।

यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमो नास्तीति साध्याभाय-व्यापकी-
मूलाभाय-प्रतियोगित्वं व्यतिरेकव्याप्तिः । यथा पर्वतो वह्निमा-
नित्यवैध साध्यं वह्निः साध्याभावो बह्व्यभावस्तद्व्यापकीमूल-
श्चाभावो धूमाभावः, जलद्वदे वह्निर्नारित धूमोऽपि नास्ति
तत्प्रतियोगित्वं धूमस्येति ।

व्याप्ति-द्वैविध्येऽनुमान-त्रैविध्यम् ।

केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकि, अन्यव्यतिरेकि चेति
त्रिविधमनुमानम् । केवलान्वयि केवलान्वयि-व्यतिक्रमसद्-
विपक्षम् । यथा—घटोऽग्निधेयः प्रमेयत्वात् पटयन्, यत्र यथा-
भिधेयत्वं तत्र तत्र प्रमेयत्वमित्यन्वयव्याप्तिरेवास्ति, सर्वन्धै-
याभिधेयत्वतः प्रमेयत्वाच्च नास्ति व्यतिरेकव्याप्तिः, नत एव
नास्ति विपक्षः । केवलव्यतिरेकि केवलव्यतिरेक-व्याप्तिक्रम-
सत्त्वपक्षम्, यथा—पृथिवी इतरेभ्योभिद्यते गन्धवत्वादित्यत्र
यदितरेभ्यो न भिद्यते तत्त गन्धवत्, यथा जलमिति व्यति-
रेकव्याप्तिरेवास्ति । यद् गन्धवत्तदितरभेदवदित्यन्यव्याप्ति-
र्नास्ति सपक्षाभावाद् दृष्टान्तो नास्ति यतः । गन्धवत्पृथिवीमात्र
हि पक्षः । अन्यव्यतिरेकोमय-व्याप्तिक्रं सत्त्वपक्ष-विपक्षम्
अन्यव्यतिरेकि, यथा—'पर्वतो वह्निमान् धूमात्' अत्र हि यत्र
धूमस्तत्र वह्निर्महानस्यदित्यन्वयः, दृष्टान्तो महानसः सपक्षो-
ऽस्ति । यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमो नास्ति जलद्वद्वदिति
व्यतिरेकस्तद्दृष्टान्तो जलद्वदो विपक्षोऽप्यस्ति ।

कः सपक्षो विपक्षो वा ।

सन्निग्न-साध्ययान् पक्षः, पर्वतो वह्निर्नास्ति यथा पर्वत-
स्तत्र हि सन्निग्न-साध्य यद्विः । निश्चित-साध्ययान् सपक्षो
यथा तत्रैव महानसः, साध्यं वह्निर्महानसे निश्चितः । अयं

सपक्षोऽन्वय-व्याप्तौ भवति दृष्टान्तः । निश्चित-साध्यमावदान्
विपक्षः तत्रैव जलहृदो यथा । जलहृदे हि साध्यस्य चक्षुरभावो
निश्चितः । सोऽयं विपक्षो व्यतिरेकव्याप्तौ दृष्टान्तीभवति ।

सद्देतुरनुमापको नासद्देतुः ।

मन् हेतु- सद्देतुरनुद्यो हेतुः, स पदानुमिति-जनक,
तथा चाचक्षते—

“अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते ।

तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम् ॥”

असद्देतुर्दुष्टो हेतुश्च नानुमिति-जनकः, अपभेद्य हेत्वाभास
इत्युच्यते । हेतुवदाभासते यतो न च हेतुर्भवति । दुष्टो हि
सः । ते दोषाश्च व्यभिचारो विरोधः सत्प्रतिपक्षता असिद्धि-
र्षाद्यश्चेति पञ्च, तद्विशिष्टा हेतवो हेत्वाभासाद्यापि पञ्चैव ।

२. प्रतिपिपादयित्वा धर्मविशिष्टो धर्मो पक्षोऽनुमेयः, तेन सम्बद्ध तत्र
वर्तमानमिति वाक्यं, पक्षसत्त्व-विशिष्टमिति भावः । तदन्विते—
निश्चित-साध्यवति सपक्षे प्रसिद्धं, सपक्षमरक-विशिष्टं चेत्यर्थः ।
तदभावे—साध्याभावे निश्चित-साध्याभाववति विपक्षे नारत्वेव,
विपक्षाऽमरक-विशिष्टमिति भावः । तल्लिङ्गम्—पूर्वोक्तवचनं पक्षसत्त्व-
सपक्षसत्त्व-विपक्षाऽमरक-विशिष्टं लिङ्गम् अनुमापकं भवति । (प्रति-
पिपादयित्वा धर्मः साध्यम्, सोऽस्थाऽस्तीति धर्मो पक्षः ।)
(अनुमापकम्—अनुमिति-जनकम्, तदेव सद्देतुः) ।

सव्यभिचारो विरुद्धः सत्प्रतिपक्षोऽसिद्धो बाधितश्चेति
हेत्वामासाः ।

यद्विषयफलत्वेन ज्ञानस्यानुमिति-प्रतियन्धकत्वं हेतुत्वं हेत्वा-
मासात्वम् । तत्र सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः, ऐकान्तिकः सद्द्विचारी
स न भवतीत्यनैकान्तिको व्यभिचारी हेतुः सव्यभिचारः, स
त्रिविधः—साधारणोऽसाधारणोऽनुपसंहारी चेति । सपक्ष-
विपक्षोभयवृत्तिहेतुः साधारणो यथा—पर्वतो वह्निमान् प्रमे-
यत्वात् इति । प्रमेयत्वं हि सपक्षे महानसादौ विपक्षे हृदादौ च
वृत्ति । सपक्ष विपक्षोभय व्यावृत्तो हेतुरसाधारणः, शब्दो नित्यः
शब्दत्वादित्यत्र शब्दत्व हेतुः केवलं शब्दरूप-पक्षवृत्तिः, सपक्षेभ्यो
नित्येभ्यः परमाण्वादिभ्यो विपक्षेभ्योऽनित्येभ्यो घटपटादि-
भ्यश्च व्यावृत्तस्ततोऽसाधारणः । भन्वय-व्यतिरेक-दृष्टान्तरहितो-
ऽनुपसंहारी, यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वात्, अत्र सर्वं पक्षः ।
नास्ति कश्चित्सपक्षो विपक्षो वा यो हि अन्यथेन व्यतिरेकेण
वा दृष्टान्तः स्यात् ।

साध्याभाव-व्याप्तो हेतुर्विरुद्धः, अर्थात् साध्यवति यो नैव
तिष्ठति स विरुद्धो यथा—शब्दो नित्यः कार्यत्वात् । अत्र
कार्यत्व हेतुः साध्याभावेनाऽनित्यत्वेन व्याप्तः, सर्वं कार्य-
मनित्यमिति । भाष्यवति नित्ये तु न कापि कार्यत्वमिति
विरुद्धो हेतुः ।

१. यद्विषयफलत्वं ज्ञानम् अनुमिति-प्रतिपक्षक भवति स दोषो हेत्वामा-
सात्वमित्यर्थः । यथा व्यभिचारविषयक ज्ञानम् अनुमितिप्रतियन्धक-
मिति व्यभिचारो दोषस्तद्विरुद्ध हेतुहेत्वामासाः सव्यभिचारः ।
एवमन्यथापि ।

साध्याभाव-साधकं हेत्वन्तरं यस्य विद्यते स सत्प्रतिपक्षः ।
यत्रैको हेतुर्यत् साध्यं साध्यितुं प्रवृत्तः, हेत्वन्तरं च तत्साध्या-
भावं साध्यितुं प्रवर्तते तत्र प्रथमो हेतुः सत्प्रतिपक्षः, अस्ति
तस्य प्रतिपक्ष इति । शब्दो नित्यः ध्रावणत्वात् शब्दत्ववत् ।
शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद् घटवत् । अत्र ध्रावणत्वं हेतुर्नित्यत्वं
साध्यितुं प्रवृत्तः, हेत्वन्तरं च कार्यत्वं तद्भाष्यप्रनित्यत्व
साध्यतांति सत्प्रतिपक्षः ध्रावणत्वं हेतुः । अयमेव प्रकरणसम
इत्यभिधीयते । स एव साध्याभाव-साधको हेतुर्निर्दिष्टः ।
हेत्वन्तरं साध्याभावसाधकं सत्प्रतिपक्ष इति स्पष्टस्तयोर्भेदः ।

असिद्धस्तिधा—आश्रयासिद्धः, स्वरूपासिद्धो, व्याप्यत्वा-
ऽसिद्धश्च । आश्रयासिद्धः—यत्राश्रयस्य पक्षस्यैवाऽसिद्धिः,
यथा गगनारविन्दे सुरभि अरविन्दत्वात्सरोजारविन्दवत्,
अत्राश्रयो गगनारविन्द तच्च नास्त्येव । स्वरूपासिद्धः—यत्र
हेतोः स्वरूपस्यैवाऽसिद्धिः, यथा शब्दो गुणश्चाक्षुरत्वाद्द्रववत्,
अत्र हेतोः स्वरूपस्य चाक्षुपत्नस्यैवाऽसिद्धिः, रुन्दो हि
ध्रावणो न चाक्षुपः । व्याप्यत्वासिद्धः-सोपाधिको हेतुर्व्याप्यत्वा-
सिद्धः, यथा पर्वतो धूमवान् वह्निमत्त्वात्, अत्र आर्द्रैन्धनसंयोग
उपाधिलक्षणात् हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः । अथ कोऽयमुपाधि—

साध्य-व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः ।

साध्य व्यापकत्वं नाम यत्र साध्यं तत्र वृत्तित्वम्, साधना-
व्यापकत्वं च यत्र हेतुस्तत्रावृत्तित्वम् । यथा वह्निना धूमवत्त्वे
साध्ये आर्द्रैन्धनसंयोग उपाधिः, यत्र धूमस्तत्रार्द्रैन्धनसंयोग इति—
साध्यव्यापकता, यत्र वह्निस्तत्र (अयोगोलके) आर्द्रैन्धनसंयोगो

१. सत्प्रतिपक्ष एव न्यायदर्शने 'प्रकरणसमः' इत्यभिधीयते । अग्निर्णीती
पक्षप्रतिपक्षी प्रकरणम्, तत्र समः प्रकरणसम इति ।

नास्तीति साधनाऽव्यापकता, तत्राद्याद्वैग्यनसंयोगो वहिर्मत्ये
उपाधिः ।

प्रमाणान्त-निश्चित-साध्याभावको हेतुर्वाधितः । यस्य
हेतोः साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः स वाधितः इत्यर्थः ।
यथा वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वात् पटश्च इत्यत्र साध्यमनुष्णत्वं
तदभाव उष्णत्वं स्पर्शन-प्रत्यक्षेण यद्वा सिद्ध इति द्रव्यत्वं
वाधितो हेतुः । इत्यनुमानसङ्घः ।

उपमितिः प्रमा तृतीया ।

तृतीया प्रमा उपमितिः । सादृश्येन लज्जा-सन्नि-सम्बन्ध-
ज्ञानमुपमितिः । तत्करणं सादृश्यज्ञानमुपमानप्रमाणम् । यथा
गौरेवं गवय इति कुतश्चिदारह्यफाच्छ्रुत्या गवा समानमर्थे
यत्र उपलभमानो नागरिकः श्रुतपूर्वं वाक्यं स्मरन् गवयशब्दो-
ऽस्य संज्ञेति मंथा-मंशि-सम्बन्ध प्रतिपद्यते । संज्ञा नामधेयपदं
संज्ञि पदार्थभूतयोः सम्बन्धो वाच्य-वाचकभावः शक्तिरिति
सादृश्येन पदपदार्थ-सम्बन्धज्ञानमुपमितिः (फलम्) । अति-
देश-वाक्यार्थज्ञानमुपमानम् (करणम्) । अतिदेश-वाक्यार्थस्मरणं
च व्यापार इति विवेकः । एवं यथा मुद्गास्तया मुद्गापर्णी,
यथा मापस्तथा मापपर्णीत्युपमाने प्रयुक्ते सादृश्येन संज्ञा-संज्ञि-
सम्बन्धं प्रतिपद्यमानस्तामोपर्णी भेषज्यायाद्दृतीति ।

इत्युपमितिः ।

शाब्दी प्रमा चतुर्थी ।

लाप्तावाक्याच्चापमानं वाक्यार्थज्ञानं शाब्दी प्रमा । अयमेव
आत्मान इत्युच्यते । पदार्थस्य यथार्थरूपेण साक्षात्करणम् भाञ्चि-

१. अर्द्ध मत्वमिति हती ।

स्तथा प्रवर्तते यः स प्राप्तो यद्यार्थप्राप्ता, स च यद्यार्थरूपेण
 दृष्ट्वाऽनुमीय वा परत्र स्वबोध सदकान्तये वाक्यं प्रयुङ्क्ते, ततो
 जायमानं वाक्यार्थज्ञानं भवति शाब्दी प्रमा, शब्दबोधोऽपि
 स पद्याभिधीयते । यो न यद्यार्थरूपेण दृष्ट्वालुमितार्थस्तस्यागम-
 संयते । शब्दबोधे पदज्ञान कारणं वृत्त्या पदजन्य-पदार्थस्मरणं
 व्यापारः । वृत्तिश्च शक्तिर्लक्षणा चेति द्विविधा । तत्र शक्ति-
 पदेन पदार्थस्य सम्यग्बोधो वाच्य-वाचकभावरूपः । स एव
 सङ्केत इत्युच्यते । अयमस्य वाच्योऽयं चास्य वाचक इति
 शक्तिग्रहश्च भवति व्याकरणगुदिभ्यस्तदुच्यते—

“व्याकरणानुपमानाच्च कोशाच्चेमान-व्याप्तयत्,
 व्यवहाराद् वान्यशेषाद् विवृते, पद-सन्निधेः ।
 हेत्वपेकाद् भवेदस्माच्छक्तिज्ञानं यद्यार्थतः ॥”

√भू सत्कार्या, √गम्ल गतौ, √श्रद् भक्षणे, कर्तरि कृत्, कर्म-
 एरण, गर्गादिभ्यो यञ् इत्येव धातु-प्रवृत्ति-प्रत्ययादीनां शक्ति-
 प्रदो व्याकरणो भवति । किन्तु धैयाकरणीयत्वात्तस्य (तिङ्प्रत्य-
 यान्तस्य) कर्तरि शक्तिरुच्यते—‘ल’ कर्मणि भावे चाकर्मकेभ्यः’
 इति । तथा च चंद्र. पचनीत्यत्र पचतात्यस्य पाककर्ताऽर्थः,
 चंद्रस्य तेन सहाऽपेदान्वयः, पाककर्ममिदमश्चैत्र इति शब्द-
 बोधः । गौरयादिदं न गृह्यते । गौरव च स्पष्टम्—कर्तरि शक्तौ
 शस्यः कर्ता शस्यतावच्छेदकं कर्तृनिष्ठो धर्मः कर्तृत्वम्, अर्थाद्
 कृतिरेव स्यात् । सा च प्रतिकर्तृ भिद्येति शक्यतावच्छेदवानां
 नानात्वमापतितम् । अतश्च लाघवादाख्यातस्य वृतावैव शक्तिः
 स्वीकार्या, ततश्च शस्यता वृत्तिः शस्यतावच्छेदकं कृतित्वं
 तच्चैकमिति स्पष्टं लाघवम् । कृतिश्चैवादी प्रकारीभक्षियति,
 चंद्रः पचतीत्यस्य पाकानुकूलवृत्तिर्माँश्चैत्र इति शब्दबोधो

१. पचते = अत्रमात्रं भवति ।

जनियते । अथ कृतौ शक्तिस्वीकारे कर्तुरनुत्तत्वात् तत्र
तृतीयापत्तिरिति चेन्न कर्तृगतसङ्ख्याया अनुक्तत्वं तत्र विव-
क्षितम् । अमिधीयते चात्राप्यातेन कर्तृगता सङ्ख्या ततो नात्र
कर्ताऽनुप्रस्ततो न तृतीयापत्तिः ।

कोशाच्छक्ति-ग्रहो यथा—‘अमरर निजैरा देवाः’ ‘ईश्वरः
शर्व ईशानः’ ‘प्रचेता वरुणः पाशी’ इत्येवं समानार्थकपदानां
सङ्ग्रहेण शक्ति-ग्रहः कोशेन प्रतिपाद्यते । अयमपि सति दोषे
कचित्साध्यः । “गुणे शुक्लादयं पुंसि गुणि लिङ्गास्तु तद्वति”
इति कोशेन शुक्लादि-पदानां शुक्लादिरूपे तच्चद्रूपवति च
प्रतिपादिता शक्तिः । एकस्य बहुत्र शक्तिरिति गौरवम् । ततः
शुक्लादिरूपे एव शक्तिः । तद्वति तु ताक्षणा, शुक्लः पटः,
नीला शाटी, शुक्लरूपवान् पटः, नीलरूपवती शाटीत्यर्थः ।

आप्त-वाक्याच्च शक्ति-ग्रहः—अयमश्व-पदवाच्य इत्यत्राप्त-
वाक्यादेवाश्व-पद-शक्तिर्ह्यत्रे ।

मुप्यतो ध्ववहारात्सर्वप्रथम शक्ति-ग्रहो जायते, तद्यथा—
उत्तमवृद्ध आदिशक्ति—गामानय, मध्यमवृद्धो गामानयति ।
पार्श्वस्थो बालः प्रतिपद्यते—गामानयेत्यस्य गवानयने शक्ति-
रिति । अक्षरण्ड-वाक्यस्याण्ड-वाक्यार्थे प्रथममनन्तरं च गां
यधानं अश्वमनयेत्यादिष्टे मध्यमेन तदाचरिते चांबोपोद्-
घापाभ्यां गोशब्दस्य मत्तकम्बलप्रजीव-विशेषे (मवि) आनय-
शब्दस्य ज्ञानयने शक्तिमन्धारयति ।

वाक्यशेषादपि भवति शक्ति-ग्रहो यथा—‘ययमपश्वरमंय-
तीति वास्ये वोऽयं यव इति सन्देहः । वाक्य-शेषश्चास्ति—
‘अथान्या ओषधपो म्नायन्ते अथैते भोवमानास्तितृप्ति ।’

१. आवापः कर्त्तव्यत्वरय संग्रह, उद्वापः कम्बवित्पदस्य स्वाग,
ताभ्याम् इत्यर्थः ।

तेन इतरौपधीनां म्लानकाले वसन्तर्ता मोदमानतया वर्तमाने दीर्घ-शुक्र-विशिष्टे घान्य-विशेषे एव-पदस्य गृह्यते शक्तिः ।

एवं विवरणादपि । विवरणं नाम समानार्थक-पदान्तरेण मदर्थकथनम् । घटोऽस्नोत्येतस्य विवरणं कतशोऽस्तीति । तेन घट-पदस्य कलशे शक्ति-प्रदः । पचतीन्वस्य पाकं करोतीत्य-मेन विवरणादाख्यातस्य कृशौ शक्तिः स्वया ।

प्रसिद्ध-पद-सन्निधेश्चापि शक्ति-प्रहो भवति । “सहकार-तरौ मधुरं पिको रीति” इत्यत्र सहकारपदम् यात्र-तरु-याचि प्रसिद्धं नत्सन्निधेः पिक-पदस्य कोकिले शक्ति-प्रहः ।

विशिष्टे शक्तिरिति सिद्धान्तः ।

अद्याम्योऽप्राप्त्यव्यक्ते विद्यते, पदस्येयं शक्तिर्जाती व्यक्ती वा, जातिः पदार्थो व्यक्तिर्वा पदार्थ इति तात्पर्यम् । तत्र जाता-वेव शक्तिरिति केचित्, जातिरेका व्यक्त्योऽमेका इति जानौ शक्तिस्वीकारे स्पष्टं लाघवम् । व्यक्ती यदि शक्तिरानन्त्यं व्यभि-चारश्च स्यात्, प्रतिव्यक्तिं भिन्ना शक्तिरित्यानन्त्यं शक्तेनां प्राप्नोति, एकरस्यामेव व्यक्ती शक्तिरितोतरासु नास्ति शक्तिरिति व्यभिचारः । ततो जातावेव शक्तिः, अथ व्यक्तिभानं कथम् ? प्राक्षेपादिति गृह्यात्, व्यक्तिं विना जातिभानं नोपपद्यते नतो भवेद् व्यक्त्राक्षेप इति तेषामाशयः ।

तदेतन्नोपपद्यते,—आक्षेपलभ्यं न शाब्दान्वये निविशति । नतः कथं शस्त्र्यभावे व्यक्तेरन्वयः शाब्दबोधे, नापि लक्षणया, यिनैवाऽनुपपत्ति-प्रतिसम्पन्नं व्यक्तेर्बोधात् । न क्वाऽपि अनुपप-

१. व्यक्ती गतरेभावे इत्यर्थः ।

२. कदापि हि तावन्वयानुपपत्तिम् अन्वयानुपपत्तिं च प्रतिसम्पन्नायेव प्राप्नोते ।

तिप्रतिसन्धानं विना लक्षणा दृष्टा । किञ्च गोत्व-ज्ञानौ शक्ति-
स्वीकारे शक्यं गोत्वं शक्यत्वावच्छेदकं च गोत्वत्वं स्यात्,
तच्च गद्येतरात्मधेतत्वे सति सकल-गोत्वमयेतत्त्वमिति शक्यत्वाऽ-
वच्छेदके सकल-व्यक्त्यनुप्रवेशाद् गौरवमापतेत् । ततो व्यक्तावेव
शक्तिरिति साधु । तथा च न दोषो व्यक्ति-दोषे षड्विचत्, नाऽपि
गौरवम् । न चाऽऽन्त्य व्यभिचारश्च स्यादित्युक्तम् । सकलास्तु
व्यक्तिषु एकस्या एव शक्तेः स्वीकाराद्दोषः । न चाऽननुगमः,
गोत्वादि-जातिरेवाऽनुगमिका स्यात् । गोत्व-आत्यनुगत-गोन्यक्तौ
शक्तिरिति जाति-विशिष्टा व्यक्तिरेव शक्या न केवला जातिर्नाऽपि
केवला व्यक्तिरिति सिद्धान्तः ।

शक्तं पदं तच्चतुर्विधम् ।

शक्ति-विषयोऽर्थः शक्यः, पदस्य सा शक्तिरिति पदं शक्तम् ।
शक्तौ निरूप्योऽर्थः, निरूपकं च पदम् । शक्योऽर्थः पदं च
शक्तम् । सेयं शक्तिर्द्विविधा भवत्यत्र-शक्तिः समुदाय-शक्तिश्च,
प्रकृति-प्रत्ययाद्यवयवान्नाधित्वाऽर्थबोधिका शक्तिश्च शक्तिः ।
समुदायस्य परम्परा-प्रयोगमाधित्वाऽर्थबोधिका शक्तिः समुदाय-
शक्तिः, इयमेव रूढित्स्याप्यापते । शक्तिर्द्विष्ये शपत्तं पदं
चतुर्विधम्—यौगिकं, रूढं, योगरूढं, यौगिकरूढं चेति । तथाऽ-
प्यवशमितमाश्रेणाऽर्थबोधकं पदं यौगिकम्—पाचकः पाठको
या यथा, मत्र हि केवलया अवयवशक्यैव वाकानुकूलरुतिमान्
पाठानुकूलरुतिमांश्च बुद्धयते ।

यत्र केवलया समुदाय-शक्यैवाऽर्थबोधस्तद्रूढं यौगिकरूढं च

३ अनन्तानां व्यक्तीनामेकरूपेणापहकम् इत्यनुगमः । तत्रोत्तरम्—
“गोत्वादिर्नैवातगम” इति । गोत्व-आत्यनुगताः सकला गोत्व-ह्य
इति तात्पर्यम् ।

यथा, गोपदं समुदायरूपेण परम्परया गवि प्रयुज्यमानं तमर्थं बोधयति, नाऽवयवशक्त्या तस्य तत्र प्रयोगः । एवं मण्डलपदं समुदायरूपेण परम्परया सूर्यादिरोधके कुण्डलाकारे परिधौ शक्तिमिति कृदम् ।

यत्र तु अवयव-शक्तिविषये समुदायशक्तिरपि स्यात्, तद् योगरूढम्—पङ्कजपदं यथा, अत्र पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्काज्जातत्वरूपमर्थं बोधयति, समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पदं बोधयति तेन पङ्काज्जातं पद्ममेव पङ्कजमुच्यते न तथापि भवत् तृणादिकं पङ्कजमुच्यते ।

यत्र चैकमेव पदम् अवयवशक्त्या समुदायशक्त्या च स्यात्तन्व्येण पृथक्पृथगेवार्थं बोधयति तद् यौगिकरूढम्—उद्भिन्पदं यथा, उद्भिन्पदं हि अवयवशक्त्या तरु-गुल्मादौ शकं तद् बोधयति । समुदायशक्त्या च याग-घिरेषुम् ।

द्वितीया वृत्तिर्लक्षणा शक्यसम्बन्धः ।

प्रथमा वृत्तिः शक्तिर्निर्दिष्टा, द्वितीया वृत्तिर्लक्षणा च शक्य-सम्बन्धरूपा । शक्यः शक्तिविषयोऽर्थस्तेन यः सम्बन्धः सैव लक्षणा । सम्बन्धश्च समीप्य-सादृश्यादिरूपः ।

तात्पर्यस्याऽन्वयस्य चानुपपत्तिर्लक्षणा बीजम् ।

पदार्थानामन्वयस्य वस्तुतात्पर्यस्य चानुपपत्तिरत्र प्रति-
सन्धीयते तत्र भवति लक्षणा, यथा “गङ्गायां घोष” इत्यत्र

१. उद्भिन्ति उद्भिद् ।

२. ‘उद्भिदा यजेत शशुकामः’ इति श्रुतौ उद्भिन्नामकं वागन्वितं बोधयतीत्यर्थः ।

गङ्गापदशक्यः = पदार्थोऽस्ति मगीरथ-खातावच्छिन्नो जल-प्रवाह-
स्तत्र घोषपदशक्यार्थस्य = पदार्थस्याभीर-यल्लीरूपस्याधारार्थेय-
भावेन अन्ययो भोषपद्यते, जलप्रवाहे घोषो न सम्भवति यतः ।
सम्भवेद्वय प्रवहेत्, ततोऽन्ययानुपपत्तिः, गङ्गापदस्य प्रवाहार्थे
बहुस्तात्पर्यं नास्तीति तात्पर्यानुपपत्तिश्चाऽस्तीति—गङ्गापदस्य
स्वशक्यार्थ-सम्बन्धेन सामीप्यरूपेण पूर्वमनुभूतेन सम्प्रति च
स्मृतिविपर्ययीभूतेन तीरस्य बोधः, तीरवृत्तिर्घोष इति । स्वार्थ-
माणो गङ्गा-पद-शक्यार्थ-सम्बन्धः सामीप्यरूपो लक्षणा । तथा
च शाब्दबोधः—गङ्गातीर-निष्ठाधारता-निरूपिताऽऽधेयतावान्
घोष इति । इयं जहत्स्वार्था । सर्वथा शक्यार्थ-परित्यागात् ।

न केवलमन्ययानुपपत्तिं लक्षणा-वीजम् । क्वचित्तात्पर्यानु-
पपत्त्यापि लक्षणा दृश्यते यतः । अन्यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यता-
मित्यत्र लक्षणा न स्यात् । नास्त्यत्राऽन्यथस्याऽनुपपत्तिः,
काकेभ्योऽपि दधि रक्षणीयमन्त्येव, भयति चात्र दध्नुपघातकमात्रे
(विद्याल-बुध-पुरादौ) लक्षणा काकपदस्य, सर्वतो दधिरक्षा
ह्यत्र यस्तुस्तात्पर्य-विषय इति तात्पर्यानुपपत्तेरिह लक्षणा ।
वाक्यद्वानिष्टकारकत्व-सम्बन्ध-रूपा सेयं । काकपद-शक्यार्थ-
स्याऽपरित्यागादजहत्स्वार्था ।

उभयप्रेष शुद्धा साहचर्येतर-सम्बन्ध रूपा । सादृश्य-सम्बन्ध-
रूपा तु गौणी, यथा सिंहो माण्यकः, सिंहपदं स्वशक्यार्थ-

१. बहातीति ब्रह्म, (नपुंसकबहुवचने ब्रह्मि) जहति स्वानि (पदानि)
य मोऽर्थो ब्रह्मत्वः, ब्रह्मत्वः अर्थो यथा सा ब्रह्मत्वार्था । शक्यार्थसाम्य-
विध-भाप्रबोध-जनिकेत्यर्थः ।
- २ न ब्रह्मि = अजहत् (न. वि. बहु. अजहति) अजहति स्वानि
(पदानि) बं सोऽर्थोऽजहत्त्वः । सादृश्येऽर्थो यस्यां सा अजहत्स्वार्था ।
शक्यार्थ-व्युत्पत्त्यर्थो मय-विद्यमान बोधजनिकेत्यर्थः ।

सम्बन्धेन नाहदयाभ्येन लक्षणारूपेण स्वसदृशं बोधयति तस्य
वालेन सहाऽभेदान्ययः सिंहसदृशो बाल इति शाब्दबोधः ।

वाक्यं पद-समुच्चयः ।

सुवन्त तिङन्तं च पदमिति प्रनिर्दिष्टम् । पदानां समुच्चयो
वाच्यम्—गामानय, घटं नय, हरिं भजेत्यादिकं यथा । सुप्ति-
ङन्तचयो वाच्यमित्यन्यत्र । वाच्यार्थ-ज्ञानं शाब्दबोधः, तत्र
पृथ्वा पदजन्य-पदार्थोपस्थितिं द्वारा पदज्ञानस्य कारणता
पूर्वमुक्ता, सहकारितयाऽन्येषामपि कारणत्वम्, यथा च—

आसत्ति-योग्यताकाङ्क्षा-तात्पर्यज्ञानानि ।

आसत्तिज्ञान, योग्यताज्ञानम्, साकाङ्क्षाज्ञानं, तात्पर्यज्ञानं
चापि शाब्दबोधे कारणमिति । तत्रासत्तिः, पदानां सन्धिधानम्—
यत्पदार्थेन यत्पदार्थस्यान्ययोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानोपस्थिति-
रित्यर्थः । तेन गिरिर्भुङ्क्तेऽग्निमान् वेददत्तेनेत्यादावास्यभा-
षायां शाब्दबोधः, भुङ्क्तेमित्यनेन देवदत्तस्यान्ययोऽपेक्षितः,
गिरिरित्यनेनाऽग्निमानित्यस्य, न तयोरस्ति अव्यवधानेनो-
पस्थितिः । अथवा अविलम्बेनोच्चारणमासत्तिस्तेन इदानी-
मुच्चारितेन 'देवदत्तः' इति पदस्य दिनान्तरोच्चारितेन 'गच्छती'-
ति पदेनाऽऽस्तस्यभावात्त शाब्दबोधः । एकपदार्थेऽपर पदार्थस्य
सम्बन्धसम्बन्धो योग्यता, तदभावाद् बहिर्ना सिञ्चतीत्यत्र
न शाब्दबोधः, बहौ स्वेचन-क्रिया-करणरूपः सम्बन्धो न
सम्भवति यतः । येन विना यस्याऽन्यबोधाजनकत्वं तेन तस्या-
ऽऽकाङ्क्षा यथा क्रिया-पदं विना कारक-पदं नाऽन्यबोधे जनयति,
ततः क्रिया-पदेन सह कारक-पदस्याऽऽकाङ्क्षा । तदभावाच्च
गौरवः पुरुषो हस्तीत्यादौ न शाब्दबोधः । तात्पर्यं चतुस्त्रिंशद्,

तद्ज्ञानमपि शाब्दयोधे कारणम्, अन्यथा सैन्धवमानयेत्यत्र
यात्रा-प्रसङ्गेऽश्वस्य; भोजन-प्रसङ्गे च लक्षणस्य योधो न स्यात् ।
न चैयंविध-स्थले तात्पर्य-ग्राहक-प्रसङ्गादीनामेव किञ्च हेतुता ?
अननुगमात् । तात्पर्यज्ञान-जनकत्वेनाऽनुगम इति चेत्, तदपेक्षया
तात्पर्यज्ञानस्यैव हेतुत्वे ह्ययम् ।

इति शब्दमण्डः ।

अनुकूल-वेदनीयं सुखं, प्रतिकूल-वेदनीयं दुःखम् ।

सर्वेषामनुकूलमिति वेद्यं सुखम् । न तत्कस्याऽपि प्रतिकूल-
मिति वेद्यम् । एवं सर्वेषां प्रतिकूलमिति वेद्यं दुःखम् । न
तत्कस्याऽप्यनुकूलमिति वेद्यम् । सर्वोऽनुकूलं कामयतेऽत एव
सुखं सर्वेषां काम्यम् । प्रतिकूलं च सर्वो द्वेषति तत एव दुःखं
सर्वेषां द्वेष्यम् । सुख-दुःखयोर्धर्मस्याऽधर्मस्य च ययासक्त्यं
कारणताऽसाधारण्येन । इष्टमनिष्टं चापि क्रमशः सुखे दुःखे
च साधारण-कारणम् । इष्ट-कारणकं सुप्तमनिष्ट-कारणकं च
दुःखम् । इष्ट-स्रक्-चन्दन-वनितादि । अनिष्टं चाऽहि-कण्टक-
रोगादिकम् । न चैते सह भवतः, सुख-काले न दुःखं दुःख-काले
च न सुखम् । आत्मनि समवायेन जन्पत्वे, तत आत्मसमवायि-
कारणकमुभयम् । स्वात्मनि मानस-प्रत्यक्ष-वेद्यमुभयम्, अहं
सुखी दुःखी चाऽहमिति । परत्र च सुख-प्रसाद-भालिन्यादिना
सुखं दुःखं चाऽनुमीयते ।

इष्टेषु रागः कामो वा इच्छा ।

कामो राग इच्छा इत्यनर्थान्तरम् । इदं मे स्यादिति सुखे
तत्तमाद्यनेषु वा भवति रागः, दुःखाऽभाये च । सुखे सुख-ज्ञाना-

१. यदि तात्पर्यज्ञानं शाब्दयोधे कारणं न स्यात् ।

तदुपाये तदुपाय ज्ञानान्न जायते इच्छा, तु साऽभाये तदज्ञानादेव ।
कर्तुमिच्छा चिकीर्षा, पाको मन्कृत्या स्वाभ्यो भयेदित्यादि-
रूपा ।

अनिष्टेषु क्रोधो द्वेषः ।

इदं मे मा भूदिति दु खे दुःखसाधनेषु वा क्रोधो द्वेषः,
क्रोधो द्वेष इति पर्यायौ । द्विष्ट-साधनता बुद्धिरनिष्ट-साधनता-
ज्ञानं च द्वेषस्य हेतुः । यत्तद्विष्टसाधनताज्ञानं च प्रति-
बन्धकम् । तत एव नान्तरीयक-दुःख-जनकेऽपि यत्तद्विष्ट-
साधने पाकादौ न द्वेषः ।

कृतिः प्रयत्नः, स त्रिधा ।

प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्जीवनयोनिश्चेति । इच्छा-जन्यो गुणः प्रवृत्तिः ।
यदिच्छति तत्र प्रवर्तते, इष्टसाधनताज्ञानं कृतिसाध्यताज्ञानं
च प्रवृत्तौ कारणम्, इदं यदिष्टसाधनमिति ज्ञानमिष्टसाधनता
ज्ञानम्, इदं मन्कृतिसाध्यमिति ज्ञानं कृतिसाध्यता-ज्ञानम् ।
चन्द्रनखडलानयने इष्टसाधनेऽपि कृतिसाध्यता-ज्ञानाभावात्
प्रवृत्तिः । इदं मन्कृतिसाध्यमिति ज्ञानं तत्र नास्ति । इष्ट-
साधनता ज्ञानाभावाच्च न जलवाहनादौ पुंसस्य प्रवृत्तिः ।
यत्तद्विष्टसाधनताज्ञानं च प्रवृत्तिप्रतिबन्धकम्, तत एव
मधु विष-सम्पृक्ताभोगने न प्रवृत्तिः । यत्तद्विष्ट-
नान्तरीयक-दुःखादधिरन्वम् । तेत इष्टोत्पत्ति-नान्तरीयक-दुःखजनके-

१. नान्तरीयकम्—अवयवभावि । यदन्तरा (यद्विधा) इत्यन्तर्गुण
देवोत्पत्तेः । पाके वन्मध्ये तदासागादिदुःख यथा ।

२. बुद्धिमत् ।

ऽपि पाकादौ भवति प्रवृत्तिः । द्वेष-जन्यो गुणो निवृत्तिः, यद् द्वेषि ततो निवर्तते । जीवनादृष्ट-जन्यो गुणो जीवनयोनिः प्राणसञ्चार-हेतुः, येन शरीरे प्राणः सञ्चरति तत्र उच्यते जीवतीति ।

पुण्य-कर्म-जन्यो धर्मः, पाप-कर्म-जन्योऽधर्मः ।

शास्त्रविहितं कर्म पुण्यं यागादि सत्यभाषणादि वा, तज्जन्य-मदृष्टं धर्मो येन कालान्तरे स्वर्गादि-सुखप्राप्तिः, अन्यथा कर्मण-स्तेदेव नाशात्तरफलभूता स्वर्गादि-सुख-प्राप्तिः कथं स्यात् । एवं शास्त्र-निषिद्धं कर्म पापं चौर्यादि-दिसादि वा, तज्जन्यम-दृष्टमधर्मः, येन कालान्तरे नरकादि-दुःखप्राप्तिः । उभौ आत्म-वृत्ती यथा कालं विपच्यमानौ स्वफलभूतं सुखं दुःखं वा प्रसृज्यते पुण्य-पापकर्मणोर्व्यापारभूतौ ।

गुणाविशेषः संस्कारः ।

अयं सामान्यगुणः, आत्मवृत्तिविशेषगुणश्चेति विशेषोऽस्य गुणान्तरेभ्यः । सोऽयं त्रिविधः वेगः, स्थितिस्थापको भावना चेति । वेगः प्रसिद्धः पृथिव्यादि-चतुष्टयमतोवृत्तिः । अयं कर्म-जन्यो वेगजन्यश्च । शरीरादौ नोदैनजनितेन कर्मणा जन्यते वेगः, स कर्मजो वेगः । वेगचता कपालेन घटे जन्यते वेगः, स वेगजो वेगः । अन्यथासृत्तस्य पुनस्तद्वस्थापादकः संस्कारः स्थितिस्थापकः, कटादिपृथिवीवृत्तिं राक्षशास्त्रादिवृत्तिद्वयं ।

१. पाके हि इष्टोर्षीतान्तरीयकदुःसादधिकं दुःसा न जयते । मधु-विषात्मपुष्टान्तमोजने तु मरणदुःखं बहून्पुत्रम् ।
२. यदि धर्मात्पमदृष्टं न स्यात् ।
३. नोदन्ः संयोगभेदः पूर्वमुक्तः, तज्जनितेन कर्मणैत्यर्थः ।

अनुभव-जन्यः स्मृति-हेतुः संस्कारो भावना ।

उपेक्षानात्मकोऽनुभवः संस्कारं भावनाद्यं जनयति । उपेक्षात्मकश्चाऽनुभवो न संस्कारं जनयति नाऽपि स्मृतिम् । सोऽयमतीन्द्रिय आत्मवृत्तिर्विशेषगुणः, स्मृतिः प्रत्यभिज्ञा च तत्रजनिता तमिमं भावनासंस्कारमनुमापयति । स्मृतिरज्ञा, प्रत्यभिज्ञा चेन्द्रियसहकृत-संस्कार-जन्यं ज्ञानं “सोऽयं घट” इति । स्मृतिः प्रत्यभिज्ञा च पूर्वानुभवजभ्या, पूर्वानुभवद्वय स्मृति-प्रत्यभिज्ञाकालेऽसन् पथ तद्दृश्यं जनयेत्, ततस्तद्दृष्यापातो भावनाद्यः संस्कारः सिद्धयति ।

न्यायविद्या तु गौतमी ।

प्रमाविषयः प्रमथं तदेव पदार्थं इत्यभिधीयते, तत्रप्रधाना कणादी पदार्थविद्या, यत्र सप्तपदार्थो विवेचिता सन्त्यह, गौतमी तु न्यायविद्या=विचारशास्त्रम् । प्रमास्वरूपपरिज्ञानं न्यायो विचार इत्यर्थः । इय चान्वीक्षिकीत्युच्यते, प्रत्यक्षायमाभ्यामी-क्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा, तथा प्रवर्त्तते इत्यान्वीक्षिकी तर्क-प्रधाना न्यायविद्या । यत्र न्यायोपयोगिना प्रकारान्तरेण षोडशधा विभज्य प्रदर्शयन्ते पदार्थोः ।

१ उपेक्षा—अभावभावनतया ज्ञानम् ।

२ तद्दृष्यापातः = अनुभवव्यापारः । भावनाद्यो हि संस्कारोऽनुभव-जन्योऽनुभवजन्य-स्मृति-प्रत्यभिज्ञाजनकश्चेति स्पष्टमनुभवव्यापा-रत्वं तस्य ।

३ कणादमुनि-श्रेष्ठा ।

४. गौतममुनि-श्रेष्ठा ।

तथा च श्लोकी—

प्रमाणं च प्रमेये च सशयोऽथ प्रयोजनम् ।
दृष्टान्तश्च सिद्धान्तोऽवयवमन्तर्क-निर्णयौ ॥
यादौ जल्पो वितण्डा च हेत्वाभासदुर्लभं तथा ।
जातिश्च निप्रदस्थानं षोडशमो पदार्थकाः ॥

प्रमात्रैरर्थं परीक्षणं न्याय इति युक्तं सर्वप्रथमं प्रमात्रोपादानम् । तच्चतुर्था विभक्तं पूर्वत्र विस्मरेण प्रतिपादितमेवेति न पुनः प्रतिपाद्यतामर्हति ।

प्रमात्रेताधिगन्तव्योऽर्थः प्रमेयम्, नत्प्रतिपादनायेद् सुत्रं प्रयवृत्ते—

आत्म-शरीरेन्द्रियार्थ-बुद्धि-मनः-प्रवृत्ति-दोष-प्रेत्य-
मात्र-फल-दुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ।

नयात्मा सर्वस्य द्रष्टा सर्वस्य मोहा सर्वांशुमयी पूर्वमेव विस्तृतो विवेचिने. परीक्षितश्च । तस्य भोगावतनं शरीरे शेषेन्द्रियार्थाध्ययः । शेषाध्ययः=ईदृक्षिते जिहासिते वा विषये सनुपायानुष्ठानसङ्गता समीहा शेषा, सा यत्र प्रवर्तते तच्छरीरम् । इन्द्रियाध्ययः=यस्यानुग्रहेणानुगृहीतानि उपगाने चोपहनानि भवन्तीन्द्रियाणि तदाध्ययः शरीरम् । अर्थाध्ययः=अर्थाः सुखादि-भोगाः शरीरस्थितस्यैवात्मनः सम्भवन्तीत्यर्थाध्ययः शरीरम् ।

माण-रसन-चक्षुस्त्वक्-भोजाणीन्द्रियाणि ।

जिघ्रस्यन्नेनेति माणं, गन्धं गृह्णाति । रसयन्त्यनेनेति रसनं, रसं गृह्णाति । चष्टे=पश्यत्यनेनेति चक्षुः, रूपं गृह्णाति । त्वक्=

१. ईदृक्षिते=आप्सुमिष्टे । जिहासिते=हावुमिष्टे । (रसनं भागः)

२. इन्द्रियमिति शेषः । एतन्नुत्तरमापि ।

स्पर्शनं, न्यक्स्थानत्वात्प्रयुज्यते, स्पृशत्यनेनेति स्पर्शनं, स्पर्शं
गृह्णाति । शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं, शब्दं गृह्णाति । घ्रमश इन्द्रियाणां
परस्परानि पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमिति भूतानि ।

गन्ध-रस-रूप-स्पर्श-शब्दास्तदर्थ्याः ।

तदर्था इन्द्रियार्थाः । पृथिवीगुणो गन्धो घ्राणार्थः । आपां
गुणो-रसो रसनार्थः । तेजोगुणो रूपं चक्षुरर्थः । वायुगुणः-
स्पर्शस्त्वगर्थः । आकाशगुणः शब्दः श्रोत्रार्थः । यदिन्द्रियं षट्-
भूतकारणकं तेत् तद्गुणार्थमिति ।

बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमिति नार्थान्तरम् ।

उपलब्धिर्ज्ञानमिति च बुद्धिपर्यायौ । सेयं सप्रपञ्चं विवे-
चिता प्राक् ।

तथा मनः ।

तथान्तरिन्द्रियं मनोऽपि विवेचितं प्रागेव ।

प्रवृत्तिर्वाङ्मनःशरीरारम्भः ।

सोऽयमारम्भश्चेष्टा=क्रिया=प्रवृत्तिरित्युच्यते वाचो मनसः
शरीरस्य च । वाचा प्रवर्तमानोऽनुत्तरुपभाषणपरनिन्दादिक-
माचरति । मनसा परद्रोह परद्रव्यामीक्षां नास्तिक्यं च ।
शरीरेण हिंसा स्तेय-प्रतिपिद्धमैथुनादीनि । सेयमशुभा पापा-
त्मिका प्रवृत्तिरधर्माय । अथ शुभा, वाचा प्रवर्तमानः सत्यं हितं
प्रियं स्वाध्यायं च । मनसा द्वेषाम् असूहां धन्दां च । शरीरेण
दानं परिचाराणं परिचरणं चेति । सेयं पुण्यात्मिका प्रवृत्ति-
र्धर्माय ।

१. तदिन्द्रियं, तद्गुणार्थम् = तस्य तस्य भूतस्य पृथिव्यादेर्यो विशेषगुण-
स्तदर्थं = तद्विवेकमित्यर्थः ।

प्रवर्तना-लक्षणा दोषाः ।

प्रवर्तना = प्रवर्तकत्वमेव लक्षणं = स्वरूपं येषां ते प्रवर्तना-
लक्षणा दोषा रागादयः । रागादिभिः प्रयुक्तः पुरुषः प्रवर्तते,
आदिशब्देन द्वेषो मोहश्च प्राह्यः । ततो राग-द्वेष-मोहा दोषा
इत्यर्थः । सुखानुशय्या रागो, दुःखानुशय्या द्वेष इत्युक्तम् । मोहः
पुनरविद्या = मिथ्याज्ञानम् । यत्र मोहस्तत्र राग-द्वेषौ । रक्ष-द्विष्ट-
मूढाश्च फर्मसु प्रवर्तन्ते । रक्षो हि तत्कर्म कुरुते, येन सुखं वा
दुःखं वा लभते । तथा द्विष्टस्तथा मूढः । ईर्ष्या-लोभादयश्चाऽपि
दोषाः ।

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्य-भावः ।

उत्पन्नस्य एकत्र शरीरे मृत्वा या पुनरुत्पत्तिः सा प्रेत्यभावः ।
प्रेत्य = मृत्वा, भावः = उत्पत्तिः = प्रेत्यभावः । उत्पत्तिश्च शरी-
रेन्द्रियादिभिरात्मनः सम्बन्धः । प्रायणं = मरणं च शरीरेन्द्रि-
यादिसम्बन्धस्य ध्यागः । पूर्वोपात्तान् देहादीन् जहानि तत्
प्रेति, अन्यांश्चोपादत्ते तद् भवति । सोऽयं जन्म-मरणं प्रवन्धा-
भ्यासः प्रेत्यभावः ।

प्रवृत्ति-दोषजनितोऽर्थः फलम् ।

प्रवृत्त्या पुण्य-पापरूपया श्रेयैश्च रागादिभिर्जनितोऽर्थः
सुख-दुःखादि-भोगो मूर्त्यं फलम् । नोऽयं सुख-दुःखादि-भोगश्च
न देहेन्द्रिय-बुद्धि-विषयैर्येन सम्भवतीति देहादिकमपि
फलम् ।

बाधना-लक्षणं दुःखम् ।

बाधना = पीडा तत्त्वरूपं दुःखम् । तदनुपह्वान्छोपादि-
वमपि दुःखमेव ।

तदत्यन्त-विमोक्षोऽपरमः ।

तस्य = दुःखस्य, अत्यन्तविमोक्षः = अत्यन्त निवृत्तिरपरमः ।
तदिदममय मजर ममृत्युपदमाहु ।

इति व्याख्यात प्रमेयम् ।

अथ सशयः

विशेषाऽपेक्षो विमर्शः संशयः ।

विशेषाऽपेक्ष = विशेषनिर्णयाऽपेक्ष, विमर्श = इदमिदं वा
अनिदं धेत्याकारकमनिश्चयात्मकं ज्ञानं संशयः । हेतुस्तस्य
चत्वारः, समानानेकधर्मोपलब्धिः प्रथमो यथा—“स्थाणुर्वा
पुत्रयो वा” इत्यत्र स्थाणु पुत्रयोर्गोह-परिणाहादीनामनेकेषां
धर्मोत्थामुपलब्ध्या संशयः । विप्रतिपत्तिद्वितीयो हेतुः, अणुपरि-
माणं मन इति केचित् विभित्यन्ते, तदेतद् विरुद्ध-सिद्धान्त-ज्ञानं
विप्रतिपत्तिस्ततो जायते संशयः—“मनोऽणुपरिमाणं विभु वा”
इति । उपलब्धव्यवस्था तृतीयो हेतुः—यथा सदेधोपलभ्यते इति
नियमो नास्ति, असदपि शुश्रू रजनमुपलभ्यते यतः । तदेतन्मा-
दुपलब्धिनिश्चयमाभावाद् जायते संशयो ‘दृश्यमानमिदं रजन सद्
चाऽसद्वि’ति । अनुपलब्धव्यवस्था चतुर्थः संशयहेतुः—यथा
असत पराऽनुपलब्धिर्भवतीति नियमो नास्ति सतोऽपि पदमादेः
(अतिन्वामीप्रातः) अनुपलब्धिर्भवति यतः । तदेतस्मादनुप-
लब्धिनिश्चयमाभावाद् भवति संशयः एतुष्णमत्सोपलभ्यते
सद् वेति ।

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् ।

यमर्थं प्राप्तव्यं हातव्यं वा अधिकृत्य = अन्यस्माय निश्चयेतो-

द्विस्येति यावत्; पुरुषः प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् । नाऽप्रयोजना
प्रवृत्तिः । प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तते । प्रवृत्त्यैवाऽस्ति
प्रयोजनमिति सिद्धयति । तदेतत् सुखं दुःखाभावो याऽनेकमेव-
प्रभेदैः सर्वत्रोपलभ्यते ।

लौकिक-परीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धि-साम्प्यं स दृष्टान्तः ।

लोके=सामान्य-जनसमाजे एव मया लोक-सामान्यमनतीताः
साधारणा जनाः (नैसर्गिकं वैनयिकं वा बुद्धयतिशयमप्राप्तः)
लौकिकाः । तद्विपरीतास्त्वैव प्रमाद्यैश्चाऽयं ये परीक्षितुमर्हन्ति
ते परीक्षन्नास्तेषामुभयेषां यस्मिन्नर्थे समाना बुद्धिः । यथा यमर्थे
लौकिका बुध्यन्ते तथा परीक्षका अपाति सोऽर्थो दृष्टान्तः ।
वदि धूमयोः सामानाधिकरण्य-विशिष्ट महानसम् उभाभ्यां
समानत्वेन बुध्यते इति सोऽयं भवति दृष्टान्तः ।

सिद्धस्य संस्थितिः सिद्धान्तः ।

इदमित्यभूतम् इत्यनुद्धारमानमर्थजान सिद्धम् । आत्मा
नित्य एवेति स्वीक्रियमाणमहमनित्यायं सिद्धमित्युच्यते; प्रमाद्येन
सिद्धत्वात् । तस्य=सिद्धस्य संस्थितिरन्तो व्यस्त्या इति यावत्,
इत्थं-यावस्य व्यवस्था सिद्धान्त इति तात्पर्यम् । व्यवस्था
य निपमः ।

सोऽयं त्रिधा तन्त्रसिद्धान्तो, ऽधिकरणसिद्धान्तो, ऽभ्युपगम-
सिद्धान्तश्चेति । तन्त्रम्=इतरेतर-सम्बन्धार्थकं शब्दं तस्य
सिद्धान्तस्तन्त्रसिद्धान्तः, स द्वेषा-सर्वतन्त्रसिद्धान्तः प्रतितन्त्र-
सिद्धान्तश्चेत्येवं चतुर्धा सिद्धान्तः ।

१. तदेतद्=प्रयोजनमित्यर्थः ।

सर्वतन्त्राऽधिरद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्र-सिद्धान्तो, यथा प्राणादीनि इन्द्रियाणि, गन्धादयोऽर्थाः, पृथिव्यादीनि पञ्चभूतानि, प्रमाणैरर्थस्य ग्रहणमिति ।

तन्त्रं तन्त्रं प्रतीति प्रतितन्त्रं; तस्य सिद्धान्तः प्रतितन्त्र-सिद्धान्तः । तत्तच्छास्त्रसिद्धान्त इत्यर्थे । यथा—सप्तपदार्थ-पादो वैशेषिकसिद्धान्तः, षोडशपदार्थपादो न्यायसिद्धान्तः । सोऽयं प्रतितन्त्रसिद्धान्त उच्यते ।

अधिकरणं=शास्त्रकदेशस्तस्य सिद्धान्तोऽधिकरणसिद्धान्तस्तल्लक्षणं च—यत्सिद्धावन्त्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरण-सिद्धान्तः । यथा—प्रपञ्चकर्मत्वेनेश्वरसिद्धौ तत्पामीश्वरस्य सर्ववस्तुवादिकं सिद्धयतीति ईश्वरसिद्धिः प्रकरणसिद्धान्तः ।

अपरीक्षिताभ्युपगमात् विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः । यथा—अस्तु द्रव्य शब्दः स तु नित्योऽथानित्यः, इति द्रव्यस्य सतो नित्यताऽनित्यता या तद्विशेषः परीक्षणं, सोऽयमभ्युप-गमसिद्धान्तः स्व-दुर्लभतिशय-चिन्त्यापदिपया पर-दुर्लभव-शानाय च प्रवर्त्यते ।

अवयवाः पूर्वमुक्ताः परार्थादुमानं, अथेदानीं तत्रैव व्याख्यायते —

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ।

सामान्यतो ज्ञाते विशेषतोऽविज्ञातस्वरूपेऽर्थे कारणोपप-त्तितः=हेतूपपादनेनाऽर्थस्य तत्त्वज्ञानार्थमूहः=सम्भावना=तर्कः । यथा—यद्यत्र वह्निर्न स्याद् धूमोऽपि न स्यादिति धूमोपपादनेन वह्निसम्भावनां तर्कः । स च व्यभिचारशब्दाया निवर्तको भवति । “धूमोऽस्तु वह्निर्मान्तु” इति व्यभिचारशब्दा ।

१. अपरीक्षितस्य अभ्युपगमात्=स्वीकारात् ।

विमृश्य पक्ष-प्रतिपक्षाभ्यामर्थाऽवधारणं निर्णयः ।

इदमेवं वा अनेवं वेति विमृश्य=संशयमुत्थाप्य; स्वपक्षस्य साधनं पक्षो मगडनमित्यर्थः, परपक्षस्य खण्डन प्रतिपक्षस्ताभ्यामर्थान्यावधारणं=निश्चयो निर्णय इत्युच्यते । नाज्यं नियमो विमृश्यैवेति, न चापि पक्ष-प्रतिपक्षाभ्यामेवेति । अर्थाऽवधारणमात्रं तु व्यापक लक्षणम् ।

प्रमाण-तर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताऽविरुद्धः

पञ्चावयवोपपन्नः पक्ष-प्रतिपक्ष-प्रतिग्रहो वादः ।

एकविषयकौ विरुद्धौ धर्मौ पक्ष-प्रतिपक्षौ, अस्ति आत्मा, नास्ति आत्मेति एकविषयकौ भाषाऽभावौ यथा । तयोः परिग्रहोऽभ्युपगम-व्यवस्था वादः । नत्र प्रमासौस्तरेण च साधनं=स्वपक्षस्य स्थापनम्, उपात्तम्=परपक्षस्य प्रतिषेधश्च क्रियते । सोऽर्थं सिद्धान्ताऽविरुद्धः संखित् सिद्धान्तं स्वोक्त्यैव प्रवृत्तः पञ्चावयवोपपन्नो विचारो वाद इत्युच्यते ।

छल-जाति-निग्रहस्थान-साधनोपालम्भो जल्पः ।

निरुक्तलक्षणो वाद एव छल-जाति-निग्रहस्थान-साधनोपालम्भः सन् जल्प उच्यते । छलादीनि वदन्ते । यद्यपि छल-जाति-निग्रहस्थानेन यस्यचिदर्थस्य साधनं सम्भवति, तथापि प्रमाणीः स्वपक्षस्य साधने छलादीनामहंभाषोऽस्त्येव, स्वपक्षसंरक्षणार्थत्वात्तेषाम् । तानि हि प्रयुज्यमानानि परपक्ष-विघातेन स्वपक्षं रक्षन्ति ।

१. स्वीकारनिवमः । २. दलारीनि ।

१ स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ।

प्रतिपक्ष-स्थापनाहीनो जल्प एव वितण्डा । पूर्वं यौ रामान-
विषयौ विरुद्धधर्मा पक्ष प्रतिपक्षावुद्धौ, तयोरेकतरं (स्वपक्षत्वेन
स्थीकृत्य) धैतण्डिको न स्थापयति; केवलं परपक्षप्रतिपेधेनैव
प्रवर्तते । यद्यपि यत् फलु परपक्षप्रतिपेध लक्षणं वाक्यं स एव
धैतण्डिकस्य पक्ष इति धक्तुं शक्यते, तथापि साध्यं कंचिदर्थं
प्रतिज्ञाय न स्थापयति । ततश्चैव सूत्रे “स प्रतिपक्ष-स्थापना-
हीनो वितण्डा” इत्युच्यते । न पुनः “स प्रतिपक्ष-हीनो
वितण्डा” इति ।

हेत्वाभासा विरेचिताः पूर्वमेवाऽनुमाने, संज्ञा-भेदो मृष्यः ।

अथ छलम्

अर्थविकल्पोपपत्त्या वचन-विद्यातश्छलम् ।

अर्थविकल्पस्य = वस्तुतन्निमित्तस्यार्थान्तरस्योपपादनेन वचन-
विद्यातो = वाक्यविरोधप्रदर्शनं छलमित्यर्थः । यथा—नवीनः
कमरलोऽस्येत्यभिप्रायेण नवकमरलोऽयं देवदत्त इत्युक्ते न सन्ति
नव कमरलाः पार्श्वेऽस्येति (नव-सङ्ख्यानुपपत्ति-प्रदर्शनेन) वच-
मुच्यते नवकमरलोऽयमिति ।

साध्यमर्थ-वैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ।

साध्यमर्थेण साध्यतापत्ते कृते वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं = साध्या-
नुपपत्तिप्रदर्शनम् जातिः । वैधर्म्येण साध्यसाधने कृते सा-
ध्यमर्थेण प्रत्यवस्थानं च जातिः । यथा—अनित्यः शब्दः कृत-

१. वितण्डया प्रवर्तते इति धैतण्डिकः ।

२. न्यायवृत्ते हेत्वाभासानां नामानि—“नव्यभिचार-विरुद्ध-प्रकरणम-
साध्यमम-शालातीतः हेत्वाभासाः” इति । (न्या द ११२४)

कत्यात्, यत्कृतकं तदनित्यं घटयदित्यत्र यद्यनित्य-घट-साध-
म्याद् नित्यः स्याच्छब्दस्तदा अमूर्तत्व-लक्षणादनित्यघट-वैधर्म्या-
दित्यः किञ्च स्यादिति जातिः । यथा च अनित्यः शब्दः कृत-
कत्यात्, यच्च कृतकं तदाऽनित्यम् आकाशवदित्यत्र यदि नित्या-
काश-वैधर्म्यादनित्यः शब्दस्तदाकाशेनामूर्तत्व-साधर्म्यादित्यः
किञ्च स्यादिति जातिः । प्रत्यनीकभाषाज्जायमानोऽर्थो जातिरिति ।

त्रिप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रह-स्थानम् ।

त्रिप्रतिपत्तिरप्रतीतज्ञानम् अहेतौ हेतुत्व-ज्ञानं यथा । तथा
प्रवर्तमानः पराजयं प्राप्नोति, सेयं पराजयप्राप्तिः निग्रहस्थानम् ।
अप्रतिपत्तिश्चाऽऽरम्भविषयेऽप्यनारम्भः परेण स्थापितं न प्रति-
पेद्यति, प्रतिपेद्यं वा नोद्धरति । तथापि प्रवर्तमानः पराजीयते
सापि निग्रहस्थानम् ।

अन्तर्भवति सप्तपदार्थार्थम् ।

सेयमुद्दिष्टा सामान्यतो लक्षिता च गौतमी षोडशपदार्थां
करादोक्त्यामेव सप्तपदार्थान्तर्भावमर्हतीति न पृथक् परीक्ष्यते ।
सोऽयमन्तर्भावो दृश्यते संक्षेपेण—

तत्र प्रत्यक्षप्रमाणं प्रत्यक्षप्रमाकारणमिन्द्रियरूपमेव, चक्षुरादिकं
तेजसादि-द्रव्येऽन्तर्भवति, चक्षुस्तेजसि, श्रोत्रमावाशे, घ्राणं
पृथिव्यां, स्पर्शनं वायौ, रसज्ञं जले, मनश्च स्वयं द्रव्यमेव । अनु-
मानमनुमितिकरणं व्याप्ति ज्ञानरूपम्, उपमानमुपमिति-करणं
सादृश्यज्ञानरूपं, शब्दप्रमाणं च पदज्ञानरूपमिति, ज्ञानं च
बुद्धिरिति गुणोऽन्तर्भवति ।

आत्म-शरीरेन्द्रिय-भनोरूपाणि प्रमेयानि द्रव्ये । रूपादयो-
ऽर्था गुणे । बुद्धिगुणे । प्रवृत्तिः प्रयत्न-भेद इति गुणे । रागादयो
दोषा गुणेषु, शरीरसयोगात्मकः प्रेत्यभावश्चापि गुणे ।
आत्यन्तिक-दुःख-प्रसंस्तरूपोऽयमवस्थाऽभावे ।

संशयो ज्ञानविशेष एवेति गुणे । प्रवृत्तिहेतुव्याविष्य-
रूपं प्रयोजनं च क्वचिद्द्रव्ये गुणकर्मादी या क्वचित् । वादि-
प्रतियोगुभय-निश्चय-विषयरूपोऽर्थो दृष्टान्तो यथायथ द्रव्या-
दिषु । शास्त्रप्रतार्थनिश्चयरूपः सिद्धान्तो ज्ञानमेवेति गुणे ।
अवयवाश्च शब्दरूपा इति गुणे ।

आपत्याख्यो मानसज्ञानविशेषस्तर्को गुण एव । निर्णयोऽपि
ज्ञानविशेष एवेति गुणः । वाक्यविशेषरूपा वादजल्पवितर्काश्च
शब्दाप्ये गुणेऽन्तर्भवन्ति । दुष्टहेतवो हेत्याभासा यथायथं
द्रव्यादिषु । छलजात्योश्च वाक्यविशेषत्वेन शब्दरूपतया
गुणत्वमेव । निम्नहरथानं च विप्रतिपत्तिश्चेद् गुणः । अप्रति-
पत्तिश्चेदभाव एवेति सिद्धा सप्तपदार्था, सिद्धं च कणाद-
गौतमीयं पदार्थानुशासनम् ।

माघे मासि सिते पक्षे पूर्णिमायां रवौ दिने ।

अष्टाधिके द्विसाहस्रे वैक्रमे वत्सरे शुभे ॥

ग्रन्थः सम्पूर्णतां यातः परमेशानुकम्पया ।

कणाद-गौतमीयाख्यं सप्तपदार्थानुशासनम् ॥

माता दामोदरी यस्य रामनारायणः पिता ।

ग्रन्थं प्रणीतवान् सोऽयं विश्वनाथ-प्रभाकरः ॥

इति श्री भारतीय-पञ्चामुराख्यस्य-होश्यारपुर-मण्डलान्तर्गत-जैनों

नगरनिवासि-मुप्रसिद्ध-वशिष्ठकुल-ऽख्य-श्री पण्डित-रामनारायण-

सम्भ-वज्ञा नगरस्थ श्रीनरस्यती संस्कृत महाविद्यालय-

पचार्य-श्रीमत्पण्डित-विश्वनाथ शास्त्रि-प्रभाकर-

प्रणीत कणादगौतमीयं पदार्थानुशासनं

सम्पूर्णम्

॥ ॐ ठत् सत् ॥